

ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI

MŰHELYTANULMÁNYOK 1.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET

*Gyorsjelentés
az „Életünk fordulópontjai” című
demográfiai követéses vizsgálat
első hullámának adatfelvétele alapján*

Szerkesztette:

Spéder Zsolt

Budapest, 2002. szeptember

*A kutatást az NKFP 5/128/2001 számú
„A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottsága”
című program támogatta*

ISSN 1589 0570
ISBN 963 7109 89 7

Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató
Olvasószerkesztő: S. Molnár Edit
A szerkesztésben közreműködött: Várnainé Anek Ágnes
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
1149 Budapest, Angol u. 77.
e-mail: kshnki@mailop.hu
Tipográfia: Élőfej Bt.
Nyomás és kötés: KSH Házinyomda

Tartalomjegyzék

Bevezető (Spéder Zsolt)	7
1. Röviden a mintáról (Spéder Zsolt)	9
2. Párkapcsolatok az ezredfordulón (Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt)	11
2.1. A párkapcsolatok alapvető jellegzetességei.....	11
2.2. A házasság és az élettársi kapcsolat az életútban	16
2.3. A párkapcsolat különböző formáiban élők motivációi	19
2.4. Vélemények a házasság, illetve az élettársi kapcsolat előnyeiről és hátrányairól.....	21
2.5. Összefoglalás	25
3. Elvárások és a kapcsolat minőségének néhány mutatója házasoknál és élettársaknál (Gödri Irén)	27
3.1. A sikeres házasságról alkotott elképzelések	27
3.2. A partnerkapcsolat jellemzői	32
3.3. Elégedettség a partnerkapcsolattal	33
3.4. A viták gyakorisága, okai, valamint a nézeteltérések során tanúsított magatartás.....	36
3.5. Válási hajlam	39
3.6. Összefoglalás	40
4. Gyermekvállalás (Kamarás Ferenc).....	43
4.1. Termékenység.....	44
4.2. Családtervek.....	47
4.3. Gyermekszám–preferenciák	51
4.4. Családpolitika és gyermekvállalás.....	55
4.5. Összefoglalás	60
5. Öregedés – nyugdíjba lépés, nyugdíjas lét – öregkor (Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter)	61
5.1. Vélemények az öregségről.....	61
5.2. A nyugdíjba lépés körülményei	66
5.2.1. A középkorú és idősebb aktívak elképzelései, terveik nyugdíjazásuk időpontjáról és a nyugdíjas évekről	66
5.2.2. A „már nyugdíjasok” nyugdíjba lépésének körülményei	70
5.3. A nyugdíjas életmód	74
5.4. Aggodalmak és remények.....	75
5.5. Összefoglalás	79
6. Generációk és élethelyzetek: háztartások közötti segítő kapcsolatok (Spéder Zsolt).....	81
6.1. A segítség nyújtásának és elfogadásának főbb jellemzői 2001-ben	82
6.2. Segítő és támogatott társadalmi csoportok	83
6.3. A segítségnyújtási relációk	88
6.4. Összefoglalás	90

7. Szegénység: szocio-ökonómiai jegyek és demográfiai tényezők (Spéder Zsolt)..	91
7.1. A jóléti helyzet és a szegénység mérőszámai.....	91
7.2. A szegények alapvető szocio-ökonómiai jegyei	93
7.3. Demográfiai ismérvek	97
7.4. Összefoglalás.....	102
8. A cigányság életkörülményei (Kapitány Balázs).....	104
Összefoglalás.....	110
9. Általános értékek és attitűdök (Kapitány Balázs)	112
9.1. Elégedettség	113
9.2. Vallásosság, vallási szertartások igénybevételének fontossága	115
9.3. Szubjektív életkörülmények, státuszfeszültség	118
9.4. Összefoglalás.....	120
Melléklet.....	120

Bevezető

(Spéder Zsolt)

Az elmúlt évtizedben – és napjainkban – radikális változások mentek/mennek végbe a népesség demográfiai magatartásában. Növekszik az élettársi kapcsolatban élők száma, egyre kevesebb gyermek születik, a nők későbbi életkorban vállalkoznak az első gyermekszülésre, és növekszik a házasságon kívül született gyermekek száma. Ha pedig az életciklus végső fázisaira gondolunk, akkor a változatlanság, vagy a túlon túl lassú elmozdulások – gondolunk itt a halandóság igen visszafogott javulására – jellemzik a demográfiai folyamatokat. A változások, illetve változatlanságok jól dokumentálhatók a népmozgalmi adatokkal, ám oksági magyarázatok kidolgozására csak korlátozott mértékben lehet alkalmunk.

Az „*Életünk fordulópontjai*” című, követéses módszerű demográfiai és társadalmi panelfelvétel alapvető célja egy olyan adatrendszer létrehozása, amelyben magyarázatokat kaphatunk a demográfiai magatartásban végbemenő változásokra. Kutatási koncepciónkban¹ kifejtettük, hogy a demográfiai események megértéséhez egyszerre kell ismernünk az érintettek élettörténeteinek főbb pontjait, a cselekvő embert körülvevő strukturális viszonyokat (lakáshelyzet, anyagi helyzet, iskolázottság), továbbá értékeit, attitűdjét, intuícióit. Ezzel arra is rámutattunk, hogy miért nevezzük kutatásunkat demográfiai és társadalmi felvételnek. Szerettük volna kiemelni – és ez egybecseng a nemzetközi szakirodalom sok-sok képviselőjének álláspontjával –, hogy a társadalmi környezet (strukturák és intuíciók) ismerete nélkül nem érthetjük meg a demográfiai eseményeket, magatartást. Másrészt arra is felhívtuk a figyelmet, hogy a demográfiai események a korábbi elemzések tanúsága szerint erősen befolyásolják egyének és családok társadalmi státuszait (pl. szegénység-helyzetét). Mivel e tényezők többségét élettörténeti kérdésekkel nem vizsgálhatjuk, az okozati modellek felállításához elengedhetetlen a követéses, vagy panelmódszer. Gyorsjelentésünkben természetesen csak az első kérdezési hullám eredményeit mutathatjuk be, eredeti koncepciónk megvalósítása, elképzeléseink tesztelése csak a második (2004-ben sorra kerülő), illetve a három évente megismételt, újabb hullámok után lehetséges.

Tudjuk, hogy az említett magatartásváltozások nem egyediek, Európa legtöbb országában tapasztalhatók. Ugyanakkor minden országot sajátosságok is jellemeznek. Kuta-

¹ Vö. Demográfia 2001/3–4 sz.: 305–320.

tásunk részét képezik a „*Generation and Gender*” (Generációk és nemek) nevű nemzetközi kutatási együttműködésnek. E program kidolgozásában hét intézmény² köztük a KSH, illetve a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete is részt vesz. Az együttműködés célja olyan kutatási program kidolgozása, amely képes kihasználni az összehasonlítás előnyeit. A program egyik pillére egy három évente megismétlődő panel-survey kidolgozása. Adatainkat, a magyar viszonyokat így a jövőben az összehasonlítás eszközeivel is elemezni tudjuk majd.

Kötetünkben e kutatás első hullámának eredményeit foglaltuk össze. A benne foglaltakat *előzetes eredményeknek* kell tekinteni, ezért is nevezzük kiadványunkat *gyorsjelentésnek*. Döntésünkkel fel akartuk oldani azt a feszültséget, ami egy nagy adatfelvétel során fellépő társadalmi és kutató igény, - az adatok minél gyorsabb publikálása és elemzése -, illetve az adatrendszer rendezésének, tisztításának, ellenőrzésének elhúzódása között feszül. Úgy döntöttünk tehát, hogy egy első, ideiglenes súlyozási rendszer³ segítségével az adatellenőrzések első lépését követően nyilvánosságra hozzuk az első eredményeket.⁴ A *Gyorsjelentés* megjelölésének tematikai indokai is vannak. Az volt a célunk, hogy ezen első jelentéssel elemi módon adjunk körképet a magyar társadalom helyzetéről, természetesen a demográfiai folyamatokra koncentrálni. Korlátoztuk magunkat amennyiben az volt a fő célunk, hogy minden a kutatásban szereplő lényeges területet érintsünk, és így mutassuk be a magyar társadalom állapotát, a társadalmi nagycsoportok közötti különbségeket és hasonlóságokat. Tettük ezt a legegyszerűbb statisztikai eszközökkel – megoszlások, keresztátlagok –, pedig tudjuk, hogy alapvető összefüggések sokszor csak komplex elemzések révén válnak ismertté. A rövid idő és a részfejezetek egységesítésének igénye viszont nem tett lehetővé többváltozós elemzéseket, bonyolultabb modelleket. Az a törekvésünk, hogy a jövőben a Műhelytanulmányok sorozatban folyamatosan megjelenő elemzések pótolják az e kötetből hiányzó, komplex elemzéseket. Reményeink szerint ezek révén sokat árnyalódik majd képünk az elmúlt évtizedek demográfiai folyamatairól, a magyar társadalmat 2001/2002 fordulóján jellemző társadalmi helyzetről.

² A hét intézmény: UNO/ECE/PAU (Genf), INED (Franciaország), Max Planck Institute für Demographische Forschung (Németország), NIDI (Hollandia), University „La Sapienza” (Olaszország), London School of Economics (Anglia), Statistics Canada (Kanada), KSH (Magyarország).

³ A súlyokat a 2001. évi népszámlálás előzetes adatai alapján alakítottuk ki. Ideiglenesnek egyrészt azért nevezzük, mert a kérdéses időpontban az iskolai végzettségre vonatkozó adatok nem álltak rendelkezésre, így a súlyokat a nem, korcsoport, településtípus, családi állapot változói alapján alakítottuk ki. Másrészt az adatellenőrzés révén még változások következhetnek be a végleges adatfájlban. A súlyozás elengedhetetlen, hiszen a válaszmegtagadások révén fellépő mintatorzulást, amely minden közvélemény-kutatás sajátja, mindenképpen kezelni kell. Erről részletesebben lásd az év végén megjelenő dokumentum kötetet.

⁴ Az adatellenőrzési munka természetesen folyamatos. A jelenlegi állapot szerint a végső adatátalomány a gyorsjelentésben alkalmazottnál képest csak nagyon minimálisan fog változni.

1. Röviden a mintáról

(Spéder Zsolt)

A *Gyorsjelentésben* közölt adatok az első kérdezési hullám során sikeresen megkérdezett, a 18–74 éves népességet 16 394 fővel reprezentáló országos mintán alapulnak. A mintavétel részleteit a készülő dokumentációs kötetben írjuk le. Azt előrebocsátjuk, hogy a mintavétel során felülsúlyoztuk a fiatalokat és a nagy településen élőket, hiszen tapasztalatok szerint közöttük nagyobb a válaszmegtagadás, illetve az ő esetükben nagyobb az esélye a hibás címeknek. Ezen eljárás eredményeképpen egy korcsoportok és településtípus szerinti a népszámlálás szerinti népességhez igen hasonló mintához jutottunk (v. ö. 1.1. és 1.2. táblázat). Az eredmények bemutatását megelőzően fel kell hívnunk a figyelmet mintánk alapvető jellegzetességére: *mintánk egyéni és nem háztartási alapú*. Ez azzal a következménnyel jár, hogy olyan közismert háztartási alapú mintákhoz képest, mint a KSH Háztartásstatisztikai felvétele, az Időmérleg vizsgálatok vagy a BKE–TÁRKI Magyar Háztartás Panel-felvétele, nagyon eltérő a háztartásszintű változók (pl. háztartástípusok, lakáshelyzet) megoszlása (1.3. táblázat). Ezt mindig figyelembe kell venni, ha a most közölt eredményeket más elvek alapján kialakított minták eredményeivel vetjük egybe.

1.1. táblázat

A mintába került 18–74 éves népesség megoszlása korcsoportok szerint (%)

Korcsoport	A gyorsjelentés nyers mintája	A gyorsjelentés súlyozott* mintája
18–29	26,4	24,7
30–39	15,9	17,3
40–49	18,9	20,3
50–59	17,6	17,4
60–69	14,3	13,6
70–75	7,0	6,6
Összesen	100,0	100,0
N	16 394	16 394

* A 2001. évi népszámlálás előzetes adatai alapján.

1.2. táblázat

A mintába került 18–74 éves népesség megoszlása településtípus szerint (%)

Településtípus	A gyorsjelentés nyers mintája	A gyorsjelentés súlyozott* mintája
Budapest	17,5	18,0
Megyei jogú város	20,6	20,3
Egyéb város	28,4	26,9
Község, tanya	33,5	34,8
Összesen	100,0	100,0
N	16 394	16 394

* A 2001. évi népszámlálás előzetes adatai alapján.

1.3. táblázat

A mintába került 18–74 éves népesség megoszlása háztartásnagyság szerint (%)

Háztartásnagyság	A gyorsjelentés nyers mintája	A gyorsjelentés súlyozott* mintája
Egy személy	10,1	10,3
2	26,4	26,0
3	23,8	23,9
4	25,2	25,4
5	9,6	9,6
6+	4,7	4,8
Összesen	100,0	100,0
N	16 394	16 394

* A 2001. évi népszámlálás előzetes adatai alapján.

2. Párkapcsolatok az ezredfordulón

(Pongráczné Tiborné – Spéder Zsolt)

A házasságon kívüli együttélés, az élettársi kapcsolatok terjedése, elfogadottságának növekedése minden kétséget kizáróan az elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett demográfiai változások egyik legszembetűnőbb jellegzetessége. Ezen életforma terjedése szükségszerűen járt együtt a házasságkötések számának visszaszorulásával, és vélhetően a házasság intézményének módosulásával. Leegyszerűsítés lenne azonban e párhuzamos folyamatokat úgy értelmezni, hogy az élettársi kapcsolat kiszorítja a házastársi együttélést. A házasságkötést megelőző együttélés („próbaházasság”) azonban éppen a két életforma egymáshoz kapcsolódására hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy minden együttélés (végső) értelme a házasságkötés lenne, és hogy ezen életforma terjedése nem jelent kihívást a házasság intézménye számára. Vagyis olyan időket él(t)ünk, amikor a tartós partnerkapcsolati életformák átalakulóban vannak.

A partnerkapcsolati életformák átalakulásának megértése kutatásunk egyik központi kérdése. E gyorsjelentés ugyanakkor nem vállalhat fel más célt, minthogy a jelzett folyamatok néhány alapvető jellegzetességét bemutassa, hogy a témakörrel kapcsolatos lakossági vélekedések szerkezetét leírja, hogy a problémakör néhány összefüggését tisztázza. A további elemzéseknek – mind ezen első hullám részletesebb, mind pedig a második hullám utáni elemzéseinek – folyamatos témája lesz a partnerkapcsolati mintákban, életformákban bekövetkezett változások megértése, tágabb társadalmi-demográfiai kontextusba helyezése.

2.1. A párkapcsolatok alapvető jellegzetességei

A kérdezettek családi állapota sokáig jó közelítését adta a partnerkapcsolati viszonyoknak. Leegyszerűsítve: a házasokat tekinthetjük tartós partnerkapcsolatban élőknek, a hajadonokat, elváltakat pedig egyedül élőknek. Ahogyan „szétfoszlott” a házasság, mint férfi és nő kizárólagos együttélési formájának mindent átütő legitimitása, úgy növekedett a különbség a házasságon alapuló családi állapot és a valóságos partnerkapcsolati

viszonyok közötti lefedettség. 2002 fordulóján a kérdezett felnőtt népesség több mint fele (56,8%-a) házas, közel egynegyede (24,8%-a) nőtlen, hajadon volt, egy tizedük (9,7%) elváltként, másik tizedük (8,8%) pedig megözvegyülten élt. Ugyanakkor párkapcsolatban (házasságban vagy élettársi kapcsolatban) élt 63%, partner nélkül pedig valamivel több, mint egyharmada (37%). Ez utóbbi csoporton belül 6,6% tartós partnerral rendelkezett, de nem élt együtt azzal (2.1. táblázat). A családi állapot és az életformák közötti átfedéseket szemléltető táblázatunkból kiviláglik, hogy az elváltak több mint negyede (26,3%), a hajadonoknak pedig valamivel több mint hatoda (17,6%) él élettársi kapcsolatban.

2.1. táblázat

Az eltérő családi állapotú 18–74 éves népesség megoszlása a partnerkapcsolati életformák szerint, 2001 (%)

Partnerkapcsolati életforma	Családi állapot				Összesen
	nőtlen / hajadon	házas	elvált	özvegy	
Házastárssal él	–	97,7	–	–	54,9
Élettárssal él	17,6	–	26,6	7,8	8,1
Egyedül, partner nélkül él	82,4	2,3	73,5	92,2	37,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	4 074	9 288	1 598	1 437	16 394
(Megoszlás)	(24,8)	(56,7)	(9,7)	(8,8)	(100,0)

Az élettársi kapcsolatban élők többsége (57%-a) hajadon, egyharmad része elvált, egytizede pedig özvegy családi állapotú. E három említett csoport az élettársi kapcsolatban élők belső differenciáltságára is utal: a hajadonként illetve elváltként élettársi kapcsolatban élők között vélhetően lényeges különbségek vannak. Az első csoportban található egy része házasságkötés előtti „próbaidőszakát” éli, mások pedig a házasság alternatívájaként választják ezen együttélési módot. Az elváltak viszont már maguk mögött hagytak egy tartósnak választott párkapcsolatot.

Az élettársi kapcsolatban együtt élők többsége lényegesen fiatalabb és – mint láttuk – nőtlen, hajadon családi állapotú, amiből következtetni, vagy legalább is feltételezni lehet, hogy esetükben elsősorban a kapcsolat kipróbálásáról, a házasságkötés időleges elhalasztásáról van szó. Másfelől ugyanakkor az adatok jól bizonyítják e kötetlenebb életforma népszerűségét, elterjedtségét a fiatalabb generációk körében (2.2. táblázat). Ugyanakkor nem becsülhetjük le a középkorú élettársi kapcsolatban élők számát sem. Többségük sikertelen házasság után választotta ezt az életformát.

2.2. táblázat

A párkapcsolatban, illetve párkapcsolat nélkül élők korösszetétele (%)

Korcsoport	Házasságban élők	Élettársi kapcsolatban élők	Párkapcsolat nélkül élők
18–29	11,1	38,1	42,3
30–39	20,7	21,9	11,4
40–49	25,4	18,9	13,0
50–59	21,7	12,5	11,8
60–69	15,3	7,4	12,4
70–75	5,7	1,2	9,1
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	8999	1328	6067

A *párkapcsolat nélkül* élők a felnőtt életciklus két végére koncentrálnak. Legkisebb az arányuk a 30–49 évesek között. A legérzékletesebb képet akkor adhatjuk róluk, ha bemutatjuk, milyen háztartástípusokban élnek (2.3. táblázat). Döntő többségük három háztartástípus között oszlik meg. Legtöbben hagyományos kiscsaládban (28,8%) és egyszülős családban (19,5%) élnek, közel egyharmaduk pedig egyedül. Ez utóbbi kategórián belül sokkal többen vannak az idősek, mint a fiatalok (vajon ők lennének a „single” életformát választók?). A partner nélkül élő fiatalok (18–29 évesek) jellemzően kiscsaládban, vagy egyik szülőjükkel élnek együtt. Ők feltételezhetően a jövőben alakítanak ki partnerkapcsolatot. A 18–29 évesek alig több mint egyhuszada (6,2%) él egyedül, hasonló arányban élnek háromgenerációs családban és egyéb összetételű háztartásban.

2.3. táblázat

A nem párkapcsolatban élők megoszlása háztartástípusok szerint (%)

Háztartástípusok	%
Egyedül élő, 50 év alatti	8,4
Egyedül élő, 50 év feletti	20,6
Hagyományos kiscsalád, gyermekkel	28,8
Egyszülős család	29,5
Háromgenerációs család	5,2
Egyéb háztartás	7,5
Összesen	100,0
N	5991

A házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők eltérő termékenységi magatartása döntően a két csoport korösszetételére vezethető vissza. A házasok 1,83-os átlagos gyermekszámával szemben az élettársi kapcsolatban élőknek átlagosan csak 1,17 gyermeke van.

2.4. táblázat

A párkapcsolatban élők gyermekszámának megoszlása az együttélés formája szerint (%)

Gyermekszám	Házások	Élettársak
0	8,7	39,6
1	24,7	25,1
2	48,7	22,3
3	13,4	8,4
4	3,1	2,1
5	0,8	1,1
6 és több	0,6	1,4
Összesen	100,0	100,0

A legmarkánsabb eltérés a gyermektelenek arányában mutatkozik. Az adatok azonban szignifikáns eltérésről tanúskodnak, ha csak a gyermekeseket hasonlítjuk össze, és ez a tény vélhetően már nem az eltérő korstruktúrára vezethető vissza. Az adatok igazolni látszanak azt a demográfiai szakirodalomból ismert feltételezést, miszerint az élettársi kapcsolatban élők gyermekvállalási hajlandósága nem éri el a házasságban élők termékenységet. E kérdéskör alapos tisztázása azonban további elemzéseket igényel.

Mivel a későbbiekben a házasság és élettársi kapcsolatok közötti életformaválasztásokra koncentrálnunk, bemutatjuk jellegzetességeiket néhány hagyományos társadalmi ismérv szerint. Iskolai végzettség szerint a házások és az élettársi kapcsolatban élők között szignifikáns eltérés nem tapasztalható (2.5 táblázat).

2.5. táblázat

A párkapcsolatban élők iskolai végzettsége az együttélés formája szerint (%)

Iskolai végzettség	Házások	Élettársak
8 osztálynál kevesebb	5,1	5,4
8 osztály	21,3	23,1
Szaktanácsképző	29,2	29,5
Érettségi	28,7	29,6
Főiskola/egyetem	15,7	12,4
Összesen	100,0	100,0

Az élettársi kapcsolatban élők fiatalabb korstruktúrájából következhetne, hogy az érettségivel, vagy diplomával rendelkezők aránya esetükben magasabb. Mint látjuk, az adatok nem ezt mutatják. A nyugat-európai országokkal szemben, amelyekben a házasság nélküli együttélés többnyire a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, job-

ban képzett fiatalok életforma-választása, Magyarországon az élettársi kötelékben élők iskolázottsága elmarad a házásokétól.

A gazdasági aktivitásra vonatkozó adatok ugyancsak nem utalnak a házasságot, illetve az élettársi kapcsolatot választók között lényeges különbségre. A két csoport gazdasági aktivitásában mutatkozó különbségek alapvetően az eltérő korstruktúrára, nevezetesen a házasságban élők között az idősebb korosztályok nagyobb előfordulási gyakoriságára vezethetők vissza. Ezért reálisabb képet kapunk, ha az öregségi, illetve özvegyi nyugdíjban részesülőket az összehasonlításnál figyelmen kívül hagyjuk. A 2.6. táblázat adataiból megállapítható, hogy lényeges különbség a házások, illetve az élettársi kapcsolatban élők gazdasági aktivitása között nem mutatkozik. Az élettársi kapcsolatban élők között néhány százalékponttal magasabb a munkanélküliek és a tanulók aránya, ami részben arra az ismert tényre utal, hogy a házasság nélküli együttélések az alacsonyabb státusú társadalmi rétegekben némileg elterjedtebbek, másrészt a kicsit magasabb tanuló arány a tanulmányi idő kitolódása miatt később házasodó, előtte együtt élő magatartás gyakoribbá válásával magyarázható. Ezen eltérések azonban nem tekinthetők szignifikánsnak. Összességében megállapítható, hogy a házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők főbb aktivitási jellemzői igen hasonlóak, karakterisztikus eltérés nem mutatható ki.

2.6. táblázat

A párkapcsolatban élők gazdasági aktivitása az együttélés formája szerint

Gazdasági aktivitás	Házások			Élettársak		
	szám	%	öregségi nyugdíjasok nélkül (%)	szám	%	öregségi nyugdíjasok nélkül (%)
Alkalmazott	4111	45,4	58,2	706	53,1	59,1
Önálló	725	8,0	10,3	107	8,0	9,0
Öregségi/özvegyi nyugdíjas	2010	22,2	–	136	10,1	–
Rokkantnyugdíjas	871	9,6	12,3	96	7,2	8,1
Gyes, gyed, gyet	521	5,8	7,3	82	6,2	6,9
Munkanélküli	363	4,2	5,4	93	7,0	7,8
Tanuló	19	0,2	0,3	23	1,8	1,9
Háztartásbeli	232	2,6	3,3	29	2,3	2,4
Egyéb inaktív	185	2,0	2,6	54	4,1	4,5
Összesen	9057	100,0	100,0	1325	100,0	100,0

2.2. A házasság és az élettársi kapcsolat az életútban

A házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők arányait egymáshoz viszonyítva (55, illetve 8%) felvethetjük, vajon indokolt-e az élettársi életformában élők jelentőségének növekedéséről, az élettársi kapcsolatok gyors terjedéséről beszélni. A keresztmetszeti adatok első látásra ugyanis nem erre utalnak, hiszen a vizsgálat idején a felnőttek között közel hétszer annyian éltek házasságban, mint élettársi kapcsolatban. A válaszhoz közelebb kerülünk, ha megvizsgáljuk, hányan éltek valaha élettársi kapcsolatban, mi jellemzi az első párkapcsolati formát. A mintában szereplő felnőtt népesség több, mint négyötöde (81,6%) élt már élete folyamán partnerkapcsolatban. A partnerkapcsolatban valaha éltek több mint kilenczede (91,8%) házasságban (is) élt. Jelenleg a valaha partnerkapcsolatban éltek kétharmada (67,2%) él házasságban. Ugyanakkor a partnerkapcsolatban valaha éltek egynegyede (25,8%) élettársi kapcsolatban is élt, illetve él. A megkérdezettek 6,4%-ának, a valaha párkapcsolatban élők 7 százalékának volt házassággal nem végződő élettársi kapcsolata. Jelenleg pedig a valaha partnerkapcsolatban éltek egy tizede (9,9%) él élettársi kapcsolatban.

Az élettársi életforma tehát – hosszabb-rövidebb ideig – sokkal több embert érintett, illetve érint, mint ahogy az a keresztmetszeti adatokból – a jelenlegi partnerkapcsolatból – sejthető. Az élettársi kapcsolatok tipizálása jövőbeli feladatunk, de ahhoz már most is van támpontunk, hogy az hogyan kötődik a házassághoz. Az első házasságot kötők 14%-a a házasságkötést megelőzően együtt élt hajdani házastársával („próbaházasság”), továbbá az elváltak egynegyede válás után élettársi kapcsolatot létesített. Arra az alapvető kérdésre, hogy a jelenleg élettársi kapcsolatban élő fiatalok (a 30 év alattiak) mennyiben lesznek hajlandók házasságot kötni, a következő hullámban tudunk választ adni.

A házasság és élettársi együttélés partnerkapcsolatokon belüli változó szerepéről további ismereteket kapunk, ha figyelmünket az első partnerkapcsolatok szerkezetére és időzítésére összpontosítjuk. Már bemutattuk, hogy a kérdezettek közel két harmadának (64,7%-ának) a házasság volt az első olyan kapcsolata, amelyben társával együtt is élt. Egyhatodának (17,0%-ának) – az összes párkapcsolatot kialakító személy negyedének – viszont élettársi kapcsolattal kezdődött párkapcsolati karrierje. Az arányokat kohorszok szerinti megoszlásban vizsgálva sokkal erősebb megállapításokat tehetünk (vö: 2.7. táblázat). Míg az idősebb korcsoportokban (szinte) mindenki házasságkötéssel indította párkapcsolati karrierjét, addig a 40–44 évesek egyötöde élettársi kapcsolatban élt együtt első partnerével. A mai huszonévesek többségének azonban első tartós párkapcsolata már „házasságon kívüli”. (Csak vélhetően, mert ugyan mi nem várjuk, ámde nem zárható ki, hogy a partnerkapcsolatban még nem éltek döntő többsége házasságban él majd első partnerével.)

2.7. táblázat

Az egyes korcsoportokba tartozók megoszlása első párkapcsolatuk típusa szerint (%)

Korcsoport	Első párkapcsolati életforma			
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Nincsen	Összesen (N)
18–19	0,7	9,4	89,9	904
20–24	10,8	28,1	61,1	1 768
25–29	33,5	40,7	25,8	1 691
30–34	53,9	33,9	12,2	1 483
35–39	68,6	23,9	7,5	1 298
40–44	77,7	16,1	6,2	1 604
45–49	83,6	11,2	5,2	1 773
50–54	89,0	6,2	4,7	1 479
55–59	91,5	5,3	3,2	1 318
60–64	93,9	3,1	3,0	1 146
65–69	94,1	2,5	3,4	1 020
70–75	94,5	2,3	3,2	906
Összesen	64,7	17,0	18,4	16 390

Ha ugyanakkor ezen arányokat összevetjük az adott korcsoporton belül jellemző életforma-arányokkal, azt látjuk, hogy már a 20–24 évesek között is elterjedtebb a házasságban élők aránya, mint az élettársi kapcsolatok részaránya. Nem beszélve a 25–29 évekről, ahol közel háromszor annyian élnek házasságban, mint élettársi kapcsolatban. (2.8 táblázat). Pedig először ebben a kohorszban (generációban) volt gyakoribb első életforma a házasság nélküli együttélés. Az élettársi kapcsolatok egy része valószínűleg felbomlik, másik része házassággá alakul és (biztosan) vannak, akik tartósan élnek (majd) élettársi kapcsolatban.

2.8. táblázat

Az egyes korcsoportokba tartozók megoszlása jelenlegi partnerkapcsolatuk típusa szerint, 2002 (%)

Korcsoport	Jelenlegi partnerkapcsolat			Összesen N
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Nincs partner	
18–19	1,7	5,0	93,4	905
20–24	18,2	13,8	68,0	1 768
25–29	49,7	13,8	36,5	1 691
30–34	64,6	11,3	24,1	1 483
35–39	69,1	8,5	22,5	1 299
40–44	69,0	8,1	22,9	1 604
45–49	68,1	6,9	24,9	1 772
50–54	69,8	6,2	24,0	1 479
55–59	66,7	6,0	27,3	1 318
60–64	62,7	4,8	32,5	1 146
65–69	58,7	3,4	37,9	1 021
70–75	46,6	1,8	51,7	908

Összesen 54,9 8,1 37,0 16 394

Adatrendszerünk lehetővé teszi, hogy házasság, élettársi kapcsolat, partner nélküli időszakok váltakozását az életútban kövessük végig. Az első házasságkötés „sorsának” kutatása e jövőbeli lehetőségeket példázza. Mint tudjuk a vizsgált népesség kétharmada élt már házasságba, azaz volt első házassága (2.9. táblázat). Egytizedük két házasságot kötött és 1%-uk háromszor, illetve többször járult az anyakönyvvezető elé. Az első házasságkötések két harmada (67,4%) ma is fennáll, valamivel több, mint egytizede (11,8%) özvegyülés során bomlott fel, az első házasságot kötők egyötöde (20,9%) pedig elvált társától. Vajon milyen partnerkapcsolati formában élnek akiknek első házasságuk felbomlott? Többségüknek (58,1%) nincs partnere, közel egynegyedük (23,0%) ugyanakkor házasságban, több mint egy tizedük (13,6%) pedig élettársi kapcsolatban élt a kérdés idején.

2.9. táblázat

Az első házasságot válással felbontó, illetve özvegyülés révén egyedül maradó személyek megoszlása jelenlegi partnerkapcsolatuk szerint (%)

Jelenlegi partnerkapcsolat	Első házasság felbomlásának oka		
	Megözvegyült	Elvált	Összesen
Házastárssal	8,0	31,3	23,0
Élettárssal	6,8	17,5	13,6
Van tartós partnere, de külön él	2,6	6,7	5,3
Nincs tartós partnere	82,5	44,4	58,1
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	1442	2562	4004

Természetesen különbözik az özvegyülés, illetve válás után egyedül maradt személyek jelenlegi partnerkapcsolatok szerinti megoszlása. Az elváltak közel harmada ma házas, közel egyötöde pedig élettársi kapcsolatban él. A megözvegyültek kevesebb mint egytizede (8,0) házasodott újra, s valamivel több mint egyharmaduk (6,8%) élettárssal él. Döntő többségüknek (82,5%) azonban nincs partnerkapcsolata.

A kapcsolat típusok fontosságát nemcsak létük, de időtartamuk is jellemzi. Az első házasságkötésben élők átlagosan 24 évet élnek együtt, a megözvegyültek pedig átlagosan 29 évig éltek együtt házastársukkal. Az első házasságkötés és a válás között átlagosan tíz év telik el, a legtöbb válás a legnagyobb valószínűséggel a házasságkötés második évében történik, attól kezdve csökken a válás valószínűsége.

A jelenlegi élettársi kapcsolatok többsége időtartama alapján stabilnak mondható. Tíz évnél hosszabb ideje él együtt az érintettek 26%-a, 5–10 éve 24%-a, öt évnél rövidebb, de egy évnél hosszabb ideje 38%, és végül a viszonylag új (kevesebb, mint egy éve tartó) kapcsolatok aránya 12%.

2.3. A párkapcsolat különböző formáiban élők motivációi

A házasság helyett az együttélést választók döntését számos objektív és szubjektív körülmény befolyásolhatja. Kutatásaink szerint az esetek egy részében a házasságot objektíve hátráltató körülmény fennállásáig tartó késleltetésről van szó (pl. biztos állás hiánya, lakás hiánya), míg az együttélést választók másik részénél a házasság tudatos elutasításáról, amely magatartás sokszor a „nincs szükségünk a papírra” gyakorlatias okot sejtető, további kérdések élet tompító véleményben fogalmazódik meg. Azt feltételezzük, hogy e gyakorlatias, formalitásokat elvető ok mögött értékrendbeli sajátosságok is meghúzódnak, vagyis az életforma-választások a változó objektív körülmények közötti értékvezérelt cselekvések eredményei. Úgy gondoljuk, hogy a valláshoz való viszonyból, a vallásosság meglétéből vagy hiányából bizonyos mértékig következtetni lehet az értékrendbeli eltérésekre.¹ Ezért indokolt megvizsgálni, hogy tapasztalható-e különbség a házasságban illetve élettársi kapcsolatban élők vallásossága között. A vallásosságot kutatásunkban két kérdéstípussal mértük: hagyományos, direkt vallásosság-kérdéssel (vö. 2.10. táblázat), továbbá egyházi-közösségi szertartásokra vonatkozó kérdéssel (2.11. táblázat).

Hasonlítsuk össze az összes házast az élettársi kapcsolatban élőkkel! A házasságban élők között számottevően magasabb az egyház tanításai szerint vallásosak aránya, továbbá valamivel átlag feletti az „egyéni módon” vallásosak aránya is. Az élettársi kapcsolatban élők közel egyharmada (31,2%) viszont nem vallásos. A házasok és élettársi kapcsolatban élők vallásossága közötti különbség ugyan nem mindent átütő, de megragadható.

Vajon mennyire árnyalódik a kép, ha a megoszlásokat korcsoportok szerint vizsgáljuk? A hatvan év feletti házasok között a legjellemzőbb az egyház tanításai szerint vallásosak aránya, a középkorú házasoknál meglepően magas a nem vallásosak aránya, jóllehet a középkorú élettársi kapcsolatban élőknel még magasabb. Végül a fiatalokat tekintve a házasokat jellemzően egyéni vallási attitűd jellemzi, az élettársi kapcsolatban élőknel pedig a legmagasabb a „nem vallásosak” aránya. Ez nagyon fontos összefüggés, hiszen az élettársi kapcsolatok terjedése éppen a legfiatalabb korcsoportot érinti.

¹ A vallásosság kérdéseivel a 9. fejezet foglalkozik részletesebben.

2.10. táblázat

Az egyes korcsoportokhoz tartozó, házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élők megoszlása vallásosságuk típusa szerint (%)

	Össze- sen	18–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60–69 éves	70–75 éves
Házasok							
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	17,1	13,0	13,4	12,8	16,9	26,1	35,7
Vallásos vagyok a magam módján	57,3	57,4	54,7	56,5	60,6	60,2	49,6
Nem tudom megmondani	4,4	7,8	6,0	4,8	2,9	1,9	1,7
Nem vagyok vallásos	20,1	20,0	24,9	25,0	18,4	10,6	12,4
Nem kíván válaszolni	1,0	1,5	0,7	1,0	1,1	1,2	0,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Élettársak							
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	7,0	6,9	5,5	4,0	11,5	21,4	23,5
Vallásos vagyok a magam módján	53,8	48,5	56,2	54,2	59,4	63,3	58,8
Nem tudom megmondani	6,5	8,1	5,9	6,8	5,5	2,0	
Nem vagyok vallásos	31,2	35,9	32,1	34,7	23,6	11,2	11,8
Nem kíván válaszolni	0,5	0,4	0,3	–	–	2,0	5,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A házasságban, illetve házasság nélkül együtt élők eltérő vallási viszonyulását, vagy fordítva, a közösségi-egyházi szertartásokhoz való hozzáállás életformakövetkezményeit valószínűsíti 2.11. táblázatunk.

2.11. táblázat

*Egyházi szertartások fontosságának megítélése a párkapcsolatban élők körében (átlagérték)**

Mennyire tartja fontosnak, hogy.....	Házasok	Élettársak
az újszülöttet megkereszteljék vagy bejegyezzék	72	62
aki házasságot köt egyházi esküvőt is tartson	65	48
a temetésen egyházi szertartás legyen	77	66

* Az ötfokú skálán megadott válaszok átszámítása 100 fokú indexre.

Látható, hogy az élet kiemelkedő fontosságú eseményeinek – születés, házasság, halál – egyházi megerősítése a házasok számára minden esetben fontosabb, mint a nem házasságban együtt élők számára. A vélemények korcsoportos bontása azt mutatja, hogy az

egyházi szertartásokat a házások minden korcsoport esetében fontosabbnak tartják, mint az élettársak. Általában megállapítható, hogy az életkor emelkedésével nő azoknak az aránya, akik fontosnak tartják a keresztelőt, az egyházi esküvőt, illetve az egyházi temetést. A lineáris kapcsolat alól kivételt a legfiatalabb 18–29, éves korosztály jelenti. Esetükben az egyházi szertartások nagyobb jelentőséggel bírnak, mint a következő két (30–39 éves és 40–49 éves) korcsoportnál, más szóval a vélemények linearitása csak a 30 évesek korcsoportjától kezdve áll fenn.

Nyilván sok egyéb tényező is szerepet játszik a két párkapcsolati életforma közötti választásban. További többváltozós elemzéseknek kell tisztázniuk a különböző tényezők hatásának erejét, ám azt valószínűsítjük, hogy a valláshoz való viszony szignifikáns hatása e későbbi elemzésekben is kimutatható lesz majd.

2.4. Vélemények a házasság, illetve az élettársi kapcsolat előnyeiről és hátrányairól

Bár a felvétel időpontjában aktuálisan élettársi kapcsolatban élők aránya csak 8,1% volt (1329 személy), de ahogy már bemutattuk, számottevően magasabb azoknak az aránya, akik az együttélést korábban már kipróbálták, s ebből vagy házasság lett (az esetek többségében), vagy a kapcsolat házasság nélkül felbomlott. Vagyis viszonylag sokan rendelkeznek konkrét tapasztalatokkal az együttélés e szabadabb formájáról, illetve tapasztalataik birtokában a házasságot és a házasság nélküli együttélést is össze tudják hasonlítani (2.12. táblázat). (A konkrét kérdés így szólt: *Ön mit tanácsolna fiatal nőknek és férfiaknak? Milyen életformát válasszanak?*)

A vélemények egyértelműen a megkérdezettek házasságcentrikus beállítottságát tükrözik. A házások 91,6%-a, az élettársi kapcsolatban élők 73,6%-a tartaná helyesnek, ha a fiatalok (végül) a házasság életformája mellett döntenének. A két csoport közötti eltérés döntően a próbaházasság megítélésében mutatkozik. A házasságban élők közül sokkal többen tartják szükségtelennek az előzetes együttélést, mint az élettársak közül, míg az élettársak körében – érthető módon – a házassággal végződő együttélés örvend nagyobb népszerűségnek. Meg kell azonban jegyezni, hogy az élettársi kapcsolatot követendő példának tekintők aránya az érintettek körében sem túl magas (21,6%), ami arra utal, hogy a házasság nélkül együtt élők többsége vagy egy későbbi házasságkötésben gondolkodik, vagy arra, hogy jelenlegi életformájukat külső körülmények hatására választották.

2.12. táblázat

Fiatalok számára ajánlott életforma a közvélemény és a párkapcsolatban élők véleménye szerint (%)

	Ajánlott életforma					
	Egyedül éljenek	Élettársi kapcsolatban éljenek	Először éljenek együtt, majd kössenek házasságot	Kössenek házasságot előzetes együttélés nélkül	Nem tudja	Összesen N (100%)
Összesen	2,4	7,7	58,2	29,1	2,7	16 394
Ezen belül: 18–29 évesek	2,3	9,7	74,5	11,2	2,3	4 055
Házasok	1,7	4,3	55,9	35,6	2,9	8 994
Ezen belül: 18–29 évesek	1,6	3,8	73,9	19,1	1,5	994
Élettársak	2,6	21,8	66,8	2,0	6,8	1 327
Ezen belül: 18–29 évesek	1,8	18,9	76,8	1,0	0,9	492
Egyedül élők	3,4	9,7	59,7	24,1	1,1	6 064
Ezen belül: 18–29 évesek	2,7	10,2	74,2	10,1	2,7	2 568

Az élettársi kapcsolat és/vagy házasság intézményesülése szempontjából különösen fontos a fiatalok, a jövőbeni relációkat leginkább befolyásoló csoport véleménye. Ők, vagyis a 18–29 év közöttiek háromnegyede az élettársi kapcsolat és azt követő házasság „programját” választják, tehát az átlagosnál is erőteljesebben próbaházasság-orientáltak. Egytizednyi nagyságrendű a „rögtön házasságot kötni” megoldást javaslok és a tartósan élettársi kapcsolat mellett voksolók aránya. Semmi esetre sem állítható a fiatalokról, hogy a házassággal szemben együttélés-pártiak lennének. Érdeemes azt is megjegyezni, hogy a „single” státus sem a fiatalok, sem az idősebbek körében nem követendő, nem ajánlott és vágyott életforma. Természetesen a fiatalok között is különbség van a házasok, élettársi kapcsolatban élők és a (még) párkapcsolattal nem rendelkezők között. Az eltérés a kizárólagos életforma-típusok között van. Végül ki kell emelni, hogy a még egyedül élő fiataloknál sem látszik a házasságot elvető attitűd radikális elterjedése.

Mennyiben játszik szerepet, kell hogy szerepet játsszon a lakossági vélemények szerint a terhesség bekövetkezése az élettársi kapcsolatból a házasságba való átmenetben? A fenti kérdésre² adott válaszokban megmutatkozó lakossági vélemények a korábbiaknál nagyobb liberalizmusról árulkodnak (2.13. táblázat).

² A kérdés így hangzott: *Ön szerint mennyire fontos a házasság megkötése, ha egy élettársi kapcsolatban a nő terhes lesz, és szeretnék megtartani a gyermeket? Ha fontos, mikor kellene megkötni a házasságot?*

2.13. táblázat

A házasságkötés fontosságáról alkotott nézetek a közvéleményben és a párkapcsolatban élők körében (%)

Terhesség esetén fontos-e házasságot kötni?	A 18–74 évesek teljes mintája	Házasok	Élettársak
Fontos, még a gyermek születése előtt	33,9	69,0	33,1
Fontos, a gyermek születése után	9,2	7,2	8,2
Nem fontos	56,9	27,8	58,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

A megszületendő gyermek családi státusának rendezését értelemszerűen elsősorban a házasságban élő párok tartják fontosnak, de a kérdést nem különösebben fontosnak, illetve egyáltalában nem fontosnak tartók 28%-os aránya is figyelemreméltó. Az élettársi kapcsolatban élők többsége véli úgy, hogy a terhesség, a gyermekvállalás nem indokolja feltétlenül a kapcsolat törvényesítését. E vélemények többé-kevésbé egybeesnek a 2000. év végén végzett kérdőíves felvétel (PPA) megállapításaival. „Aki gyermeket akar, annak házasságot kell kötnie” – állítással a megkérdezettek 44%-a értett egyet, és 56%-a utasította el. A házasságon kívüli gyermekvállalás elfogadottságának növekedését nemcsak a vélemények, de a gyakorlat is tükrözi: a házasságon kívüli születések aránya folyamatosan emelkedik.

Eltérő nézetek élnek a köztudatban a házasság, illetve a házasságkötés nélküli együttélés előnyeiről és hátrányairól. Egyes vélemények szerint a partnerek nagyobb energiát fordítanak a kapcsolat ápolására, a konfliktusok kezelésére akkor, ha a feleket nem „a papír” hanem csak az érzelmek kapcsolják össze. Más vélemények szerint a házasság jelenti az egymás iránti tartósabb felelősségvállalást, és ezért mind a házaspárok, mind a gyermekek számára a nagyobb biztonságot jelentő harmonikusabb életet. E témával kapcsolatban néhány kérdést tettünk fel mind a házasoknak (akiknek egy része korábban élettársi kapcsolatban élt), mind a házasság nélkül együtt élőknek. Amennyiben tényleg életforma-választásokkal van dolgunk, egyik-vagy másik szempontnak ki kellene domborodnia. Az előnyöket és hátrányokat tudakoló kérdéseinkre adott válaszokból a következő kép rajzolódott ki (2.14. táblázat).

Az a tény, hogy a házasságban élők semmilyen szempontból nem tekintik az élettársi kapcsolatot előnyösebbnek, érthető és talán természetes. Meglepőbb azonban, hogy a házasság nélkül együtt élők sem látják előnyösebbnek az általuk választott életformát. Így a legmeglepőbb, és további vizsgálatokat és értelmezéseket kíván, hogy az élettársi kapcsolatban élők között csaknem minden kérdésben a többség a „mindegy, nem a jogi formától függ” – semleges álláspontjára helyezkedik, és az is, hogy a háza-

sok nagy hányada is sokszor választja a „nem a jogi formától függ” válaszlehetőséget. Vajon

a válaszok abba az irányba mutatnak-e, hogy a felsorolt szempontok inkább a házasság racionalitása irányába mutatnak, vagy azt tükrözik, hogy a választás nem racionális, vagy legalábbis nem a fenti szempontok szerint nevezhető racionálisnak? E kérdésre természetesen csak további kutatások adhatnak választ.

2.14. táblázat

Párkapcsolatban élők véleménye az együttélés formájának előnyeiről/hátrányairól (%)

A házasság vagy az élettársi kapcsolat biztosítja-e jobban a(z)...	Inkább a házasság	Inkább az élettársi kapcsolat	Mindegy, nem a jogi formától függ
Házasok			
anyagi biztonságot	58,3	1,2	39,3
gyermekvállalást, gyermek jövőjét	76,5	0,7	22,1
kapcsolat tartósságát	53,6	2,1	42,9
konfliktusok rendezését	46,9	4,1	46,6
egyéni célok megvalósítását	40,8	8,9	48,1
szülők, rokonság rokonszenvét	76,3	0,9	21,4
Élettársi kapcsolatban élők			
anyagi biztonságot	20,1	6,1	72,7
gyermekvállalást, gyermek jövőjét	39,5	3,8	55,1
kapcsolat tartósságát	15,6	9,1	74,3
konfliktusok rendezését	11,7	10,9	75,9
egyéni célok megvalósítását	10,6	13,1	74,6
szülők, rokonság rokonszenvét	43,9	4,9	49,1

Ha az egyes szempontokat részleteiben nézzük meg, azt látjuk, hogy a házasságot mindkét csoport a gyermekvállalás, a gyermek jövője, valamint a szülők, a rokonság megítélése szempontjából tartja a leginkább jónak, előnyösnek. A partnerek között felmerülő esetleges konfliktusok kezelése, valamint az egyéni célok megvalósíthatósága függ legkevésbé az együttélés választott jogi formájától, ami más szóval azt jelenti, hogy nem biztos azon nézet helyzetállósága, miszerint egy lazább, elsősorban az érzelmi kötődésen és nem a jogi köteléken alapuló kapcsolatban erősebb az igény a kapcsolat fenntartására, a konfliktusok kezelésére.

A fenti megállapítást támasztják alá a kapcsolat minőségére, a házastársi, vagy élettársi kapcsolattal való elégedettségre vonatkozó vélemények is. Mind a házasságban, mind az élettársi kapcsolatban élők igen elégedettek párkapcsolatukkal, amelyet egy tízfokú skálán átlagosan 8 feletti pontszámmal értékelnek. A házasok elégedettségi mutatója (8,76) valamivel magasabb, mint a házasság nélkül együtt élőké (8,39) de a különbség igen csekély. A párkapcsolatok átlagosan igen pozitív megítélése azt a szakirodalomból ismert tényt igazolja vissza, miszerint a családi életre és a párkapcsolatok

minőségére vonatkozó kérdések a privát szféra egyik legérzékenyebb részét érintik, és a megkérdezettek úgy vélik, hogy az esetleges problémák nem tartoznak a külvilágra, a szélesebb nyilvánosságra. Abban az esetben azonban, ha a párkapcsolatra vonatkozó kérdést semlegesebb formában, felsorolásban elhelyezve kérdezzük (mennyire aggódik egészségi állapota, saját jövője, az ország jövője miatt, stb.), a házas és nem házas párok közötti különbségek határozottan megjelennek (2.15. táblázat).

2.15. táblázat

A kapcsolat miatti aggodalmak mértéke a házasságban, illetve élettársi viszonyban élők körében (%)

Mennyire aggódik párkapcsolata miatt?	Házások	Élettársak
Egyáltalában nem	72,0	60,1
Kicsit	14,7	24,9
Nagyon	11,6	14,3
Nem tudja	1,7	1,6
Összesen	100,0	100,0

Az aggodalom oka és iránya sem a kérdésből, sem a válaszokból nem állapítható meg, de kétségtelen, hogy a házások stabilabbnak, problémamentesebbnek érzik kapcsolatukat, mint az élettársi kapcsolatban együtt élők. Az elégedettség különösen a házas férfiak esetében kimagasló: többségük (53,3%-uk) házasságát 10 ponttal értékelte, míg a házasság nélkül együtt élők esetében a teljes mértékben elégedettek aránya csak 36,9%. A nők esetében is kimutatható a házások magasabb elégedettsége (44,6% adott 10 pontot), de a különbség az élettársi kapcsolatban élőkhez (37,7%) viszonyítva jóval szerényebb.

2.5. Összefoglalás

Megállapítható, hogy a felvétel időpontjában élettársi kapcsolatban élők aránya az országos átlagnak megfelel. Ennél azonban jóval magasabb az életük folyamán valaha házasság nélkül együtt élők száma, más szóval azoké, akik erről az életformáról konkrét tapasztalattal rendelkeznek, illetve a fiatalok körében növekszik az együttélést mint első partnerkapcsolati formát választók aránya. A házások és az aktuálisan együttélők demográfiai jellemzők szerinti összetétele lényeges eltéréseket nem mutat. Az együtt élők között magasabb a fiatalok aránya, és alacsonyabb az átlagos gyermekszám. Az érintettek értékvilágának első megközelítésben elvégzett vizsgálata azt sejteti, hogy kapcsolat

van az életformák és az értékek között: a vallásosság intenzitása az élettársi kapcsolatban élők esetében kisebb, a valláshoz fűződő viszonyuk lazább, mint a házasoké.

A lakossági vélemények elemzése rávilágított arra, hogy a felvétel időpontjában együttélők beállítottságuk, jövőbeli terveik szempontjából összetett csoportot alkotnak. Egy részük az együttélést a házasság előtti átmeneti életformának tekinti, míg mások végleges döntésnek tartják. Részben a heterogén összetétel magyarázza a bizonytalan véleményeket az élettársi kapcsolat házassághoz viszonyított előnyeiről és hátrányairól is. Általában elmondható, hogy az élettársi együttélési formát és a házasságot sokkal inkább egymást követő, semmint egymást helyettesítő életformának tartják.

Az elmúlt egy-két évtizedben fokozatosan terjedt az élettársi együttélések gyakorlata és növekedett társadalmi elfogadottsága is – nemcsak az ún. próbaházasságok, hanem ennek az életformának a végleges választása vonatkozásában is. A panel-szerű vizsgálat elvileg lehetővé teszi, hogy a felvétel első hullámának időpontjában élettársi kötelékben élők további életútját nyomon követhessük: az együttélést idővel követi-e a kapcsolat törvényesítése, vagy megszűnik-e az együttélés, vagy pedig „véglegesen” a kötetlenebb, nem törvényesített kapcsolat mellett maradnak-e az érintett felek. Különösen fontos: megvizsgálhatjuk majd, milyen objektív körülmények és/vagy szubjektív késztetések segítik az átmenetet az életformák között. Az ország demográfiai jövője szempontjából lényeges kérdés a fiatalabb korosztályok magatartásának, párkapcsolati döntéseinek nyomon követése és elemzése.

3. Elvárások és a kapcsolat minőségének néhány mutatója házásoknál és élettársaknál

(Gödri Irén)

Házasságuk vagy élettársi kapcsolatuk minőségét az emberek általában annak alapján ítélik meg, hogy milyen elképzeléseik vannak egy jól működő, sikeres házasságról (együttélésről), milyen elvárásokat, igényeket támasztanak a házassággal szemben, mit tartanak elengedhetetlennek és mit kevésbé fontosnak a sikerességhez. Az egyéni elvárásoknak és a párkapcsolat tényleges – a megkérdezett által tapasztalt – minőségének a találkozásánál érhető tetten a kapcsolattal való elégedettség. E jelentésben a házások és az élettársi kapcsolatban élők elvárásait, a jó házasságról alkotott elképzeléseit, valamint a meglévő partnerkapcsolatuk megítélését, annak minőségét és stabilitását mutató főbb kutatási eredményeket foglaljuk össze.

3.1. A sikeres házasságról alkotott elképzelések

A sikeres házasság feltételei közt szerepelhetnek objektív kritériumok, mint pl. a megfelelő anyagi körülmények, a jól vezetett háztartás, a közös gyerek, a házastársak azonos iskolai végzettsége, hasonló társadalmi háttere, stb., valamint szubjektív kritériumok, mint a házastársak közötti pozitív érzelmi viszony, hűség, kölcsönös megbecsülés és tisztelet, örömteli szexuális élet, stb. Vizsgálatunk során a jó házasság különböző lehetséges jellemzőit soroltuk fel, és a megkérdezetteknek egy ötfokú skálán kellett értékelniük, hogy általánosságban mennyire tartják fontosnak az adott jellemzőt egy házasság sikeressége szempontjából (az 1-es jelentette azt, hogy egyáltalán nem fontos, az 5-ös pedig azt, hogy nagyon fontos).¹ Figyelembe véve, hogy az általunk felsorolt 11 jellemző

¹ A KSH NKI "Családi értékek" című 1993. évi felmérésben már szerepelt a sikeres házasság jellemzőit vizsgáló kérdés. Ennek eredményeit figyelembe véve, kihagytuk a felsorolásból a házastársak közötti homogámiára utaló jellemzőket (azonos műveltség, hasonló társadalmi háttér), valamint az azonos vallási meggyőződést és a hasonló politikai nézetet is, ezeket ugyanis 1993-ban a megkérdezettek nagyon kis aránya (2–6%) tartotta nagyon fontosnak, többségük pedig – főleg az utóbbi két ismérvet – teljesen elutasította.

közül valamennyi fontos szerepet játszik egy házasság működése szempontjából, nem meglepő, hogy a fontosságuk értékelése többnyire a 3-as és az 5-ös között ingadozott és nagyon kevesen (1–7%) vélekedtek úgy, hogy egy-egy jellemző nem fontos, illetve egyáltalán nem fontos a jó házassághoz.

A házassággal szemben támasztott elvárások az egyéni preferenciák függvényei, de ugyanakkor koronként, társadalmanként, sőt társadalmi csoportonként is különbözőek lehetnek. A jó házasság jellemzőinek megítélését továbbá az is befolyásolhatja, hogy a megkérdezett milyen tapasztalatokkal rendelkezik ezen a téren: volt-e már valaha házasság, vagy sem, esetleg jelenleg is házasságban él, vagy élettársi kapcsolatban tapasztalta meg, hogy mi minden szükséges a jól működő együttéléshez, illetve volt-e már válással végződő házassága. Ezért az eredmények bemutatásánál az élettársi kapcsolatban élő megkérdezetteknél a tényleges családi állapotot is figyelembe vettük, a házasoknál pedig azt, hogy volt-e korábbi válási tapasztalat az életükben.

A házasságban élők (N=9074) véleménye szerint a jó házasság legfontosabb ismérvei szorosan egymás mellé felzárkózva: a kölcsönös megbecsülés és tisztelet (4,86), az egymás iránti szeretet, szerelem (4,83), a hűség (4,79), valamint az egymásért való áldozatvállalás (4,77). Ugyancsak fontos szempont számukra a közös gyermek is (4,67). Legkevésbé a közös ízlést és érdeklődést (4,12), valamint a megfelelő anyagi körülményeket (4,29) vélik fontosnak a jó házassághoz (3.1. táblázat).

3.1. táblázat

A sikeres házassághoz tartozó tényezők fontosságának átlagos értéke a partnerkapcsolatok típusa szerint (Osztályzat-átlag, 1: egyáltalán nem fontos; 5: nagyon fontos)

Mennyire fontos a jó házassághoz ...	Házasok	Nőtlen/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
a kölcsönös megbecsülés, tisztelet	4,86	4,79	4,79	4,83
az egymás iránti szeretet, szerelem	4,83	4,78	4,78	4,78
a hűség	4,79	4,72	4,66	4,88
az egymásért való áldozatvállalás	4,77	4,65	4,69	4,73
az, hogy közös gyerekük legyen	4,67	4,35	3,93	4,08
az örömteli szexuális élet	4,56	4,61	4,60	4,51
a jól vezetett háztartás	4,41	4,20	4,31	4,50
az, hogy mindkét fél saját, egyéni céljait is megvalósíthassa	4,40	4,40	4,35	4,32
az, hogy semmiféle titok ne legyen a házastársak között	4,36	4,06	4,14	4,50
a megfelelő anyagi körülmények	4,29	4,20	4,29	4,39
a közös ízlés és érdeklődés	4,12	3,88	4,08	4,16

A házások döntő többsége (90%-a) az első házasságában él, közel egytizedüknek viszont volt már előző, válással végződött házassága. Ez utóbbi csoportba tartozók vélekedése a jó házasság jellemzőiről azonban a legtöbb dimenzió mentén nem tér el a házások átlagaitól, mindössze a közös gyermeket tartják valamivel kevésbé fontosnak (4,32 szemben a 4,67-el) – feltehetően azért, mert esetükben a közös gyermek sem volt akadálya a válásnak.

A jelenleg élettársi kapcsolatban élők (N=1329) több mint fele (55,7%-a) nőtlen/hajadon családi állapotú, 36,1%-a elvált, illetve házastársától külön élő, 8,2%-a pedig hivatalosan özvegy. Ha megvizsgáljuk e három csoport szocio-demográfiai jellemzők szerinti összetételét, jól körvonalazódó sajátosságok mutatkoznak, amelyek ugyancsak indokolttá teszik azt, hogy mind a jó házasságról alkotott elképzeléseik, mind a kapcsolatuk minőségének vizsgálatakor külön kezeljük e csoportokat.

A nőtlen/hajadon családi állapotú élettársaknál (N=740) kissé több a férfi (54%), közel kétharmaduk 30 év alatti, további 23%-uk 30–39 éves; a teljes mintához képest körükben túlreprezentáltak a fővárosiak, iskolai végzettség szerint az érettségizettek, továbbá a legalacsonyabb, illetve a legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozók.

Az elvált, illetve házastársuktól külön élő élettársak (N=480) esetében ugyancsak a férfiak vannak többségben (58%), azonban a csoport korösszetétele sokkal idősebb: mindössze 6,7%-uk 30 év alatti, 36%-uk pedig 50 év feletti. A fővárosiak és a nagyobb városokban élők, a szakmunkás végzettségűek, valamint a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozók vannak az átlaghoz képest túlsúlyban.

Az özvegy családi állapotú élettársak (N=109) többsége (71%-a) nő, és több mint kétharmaduk 50 év feletti. Leginkább községekben élnek (43,7%-uk), és alacsony iskolai végzettségűek (55%-uk 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzett).

Az élettársak mindhárom csoportjánál ugyanaz a három – a társak érzelmi kapcsolatára vonatkozó – jellemző szerepel a fontossági sorrend elején, mint a házásoknál és közel azonos értékekkel (3.1. táblázat). (A hűség megítélésében mutatkozik némi eltérés: az özvegyek az átlagnál fontosabbnak, az elváltak pedig kevésbé fontosnak vélik.) Azok az élettársak viszont, akik már éltek házasságban – és főleg, ha az nem végződött válással – nagyobb fontosságot tulajdonítanak a házasság sikeressége szempontjából a jól vezetett háztartásnak, a megfelelő anyagi körülményeknek, a közös ízlésnek és érdeklődésnek, valamint a házastársak közötti teljes őszinteségnek is. A közös gyermek véleményük szerint már nem annyira fontos, ezt leginkább a nőtlen/hajadon családi állapotú, zömében 40 év alatti élettársak tartják szükségesnek a jó házassághoz.

Abban, hogy a válást megélt személyek – mind a házások, mind az élettársak körében – kevésbé vélik fontosnak a közös gyermeket egy házasság sikerességéhez, felte-

hetően közrejátszik az a tapasztalatuk, miszerint a közös gyermek sem tartja össze a házasságot, ha az egyéb fontosnak tartott feltételek hiányoznak.

A fentiek alapján jól körvonalazódik, hogy – bár árnyalati különbségek tapasztalhatók – valamennyi csoporton belül a jó házasság legfontosabb ismérveit a házastársak egymás közötti kapcsolatának jellemzőiben, a köztük levő pozitív érzelmi viszonyban vélik felismerni. A kölcsönös megbecsülés, tisztelet, az egymás iránti szeretet, szerelem és a hűség a megkérdezettek legalább 80%-a szerint nagyon fontos a jó házassághoz. Ugyancsak a többség nagyon fontosnak tartja az egymásért való áldozatvállalást (70–80%), valamint az örömteli szexuális életet is (65–70%). A közös gyermek fontosságánál mutatkozik a legnagyobb ingadozás a véleményekben: míg a házasok 81%-a véli nagyon fontosnak (a korábban elvált házasok 41%-a), és mindössze 3%-a állítja azt, hogy nem fontos, a nőtlen/hajadon élettársaknál ezek az arányok 67%, illetve 7,7%, az özvegyeknél: 56% és 11,8%, az elváltaknál pedig 53% és 16%. A legkisebb arányban (30–40%) valamennyi csoportnál a közös ízlést és érdeklődést tartják nagyon fontosnak a jó házassághoz. Az objektív kritériumok, mint a megfelelő anyagi körülmények, a jól vezetett háztartás, bár úgy tűnik, nem tartoznak a jó házasság legfontosabb jellemzői közé, a megkérdezettek 45–60%-a számára nagyon fontos szempontot jelentenek; hasonló módon azok az elvárások is, hogy ne legyen titok a házastársak között és az egyéni célok is megvalósíthatók legyenek.

Az a tény, hogy a jó házasság ismérvei közt a gazdasági szempontú jellemzők (a megfelelő anyagi háttér, a jól vezetett háztartás), sőt még a közös gyerek is kisebb súlyal szerepelnek, mint a házastársak közötti érzelmi kapcsolat jellemzői, nagyon jól jelzik, hogy napjainkban – legalábbis a lakossági vélekedések szerint – a házasság gazdasági és önfenntartó funkciója mindenképpen háttérbe szorult az érzelmi funkcióhoz képest. A társak egymással, illetve a kapcsolatukkal szemben támasztott elvárásai elsősorban az érzelmi és szexuális összhangra irányulnak, és már nem a megfelelő gazdasági alap, a háztartás működése, a gyermekek nevelése határozza meg elsődlegesen a házasság sikerességét.

A *nemek* között nincs jelentős különbség a véleményekben, mindössze az örömteli szexuális életet vélik kissé fontosabbnak a férfiak, mint a nők – mind a házasoknál mind az élettársi kapcsolatban élőkénél. A hűség, a teljes őszinteség és az egyéni célok megvalósítása az élettársaknál jelent a nők számára valamelyest fontosabb szempontot, mint a férfiak számára.

A jó házasság fontosnak tartott ismérvei eltérők lehetnek a megkérdezettek életkora, iskolai végzettsége, jövedelmi helyzete, lakhelyének településtípusa szerint is. Ezek függvényében is megvizsgálva a fontossági átlagokat azt tapasztaljuk, hogy a legfontosabbnak tartott jellemzők (a kölcsönös megbecsülés és tisztelet, az egymás iránti

szeretet, szerelem és a hűség) nem mutatnak lényeges eltérést az említett szocio-demográfiai jellemzők mentén, ezek valamennyi korcsoportban, jövedelmi kategóriában és településtípuson egyformán fontosak. Egyedül a magasabb iskolai végzettségűeknél esik kissé vissza a hűség fontossága, de ugyanakkor fontosabbá válik a kölcsönös megbecsülés és tisztelet.

A megfelelő anyagi körülmények és a jól vezetett háztartás leginkább a községekben élők számára jelentik a jó házasság feltételét, továbbá az életkor növekedésével is egyre fontosabbá válnak. A magasabb iskolai végzettségűek és a magasabb jövedelemmel rendelkezők viszont kevésbé tulajdonítanak jelentőséget e jellemzőknek.

Az idősebbeknél az egymásért való áldozatvállalás is fontosabb szempont, azonban nem tartják elengedhetetlennek a jó házassághoz az egyéni célok megvalósítását, valamint az örömteli szexuális életet sem. Ez utóbbit a szakmunkás végzettségűek tartják a legfontosabbnak.

A közös gyermek fontossága szintén növekedik az életkorral, és a községekben is jelentősebb, mint a fővárosban. Legkevesbé a magasabb iskolai végzettségűek és a magasabb jövedelműek vélik úgy, hogy a jó házassághoz a közös gyermek is feltétlenül szükséges. Hasonlóképpen alakul a házastársak közötti titok előfordulásáról való vélekedés is: a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a magasabb jövedelműek és a fővárosiak inkább megengedhetőnek tartják a házastársak közötti titok előfordulását egy jó házasságban is.

Ez utóbbi két jellemző fontosságának megoszlása is nagyon jól mutatja, hogy a különböző dimenziókban hogyan rajzolódnak ki azok a csoportok – fiatalok, magas iskolai végzettségűek, jó anyagi körülmények közt élők és fővárosiak –, amelyeknek individualistább szemlélete a házassági kapcsolatok megítélésében is tükröződik.

A közös ízlés és érdeklődés, mint a fontossági lista utolsó helyezettje, ugyancsak a fiatalabb korcsoportokban, a legmagasabb iskolai végzettségűeknél, valamint a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozóknál számít a legkevesbé.²

² E jellemző szempontjából meghatározó lehet az azonos műveltség és a hasonló társadalmi háttér is, amelyek a vélemények szintjén – mint a már említett korábbi vizsgálat igazolta – ugyancsak kevésbé fontosak a jó házassághoz.

3.2. A partnerkapcsolat jellemzői

A kapcsolatok minősége abban mutatkozik meg, hogy a felsorolt ismérveket a megkérdezettek mennyire érzik jellemzőnek a saját házasságukra, illetve élettársi kapcsolatukra. Ezt szintén egy ötfokú skálán kellett értékelniük (az 1-es jelentette azt, hogy egyáltalán nem jellemző, az 5-ös pedig, hogy nagyon jellemző).

Az érzelmi összhangra utaló ismérvek, amelyek a fontossági sorrend elején szerepeltek, úgy tűnik, mind a házasságokat, mind az élettársi kapcsolatokat nagymértékben jellemzik. A hűség a házasságok 86%-ára, a kölcsönös megbecsülés és tisztelet, az egymás iránti szeretet és szerelem, valamint az egymásért való áldozatvállalás legalább 75%-ára nagyon jellemző. Kissé alacsonyabbak ezek az arányok az élettársi kapcsolatoknál, de még így is 70–80%-uk számolt be nagyon pozitív érzelmi viszonyról, és kétharmaduk az egymás iránti áldozatvállalást is nagyon jellemzőnek ítélte meg. Legkevesebben (30–40%) mindkét kapcsolattípus esetében a megfelelő anyagi körülményeket és közös ízlést osztályozták 5-tel.

A házások általában – a legtöbb jellemző szerint – pozitívabb képet rajzoltak kapcsolatukról, mint az élettársak. Ha az átlagokat hasonlítjuk össze (és az élettársak tényleges családi állapotát is figyelembe vesszük), az elvált családi állapotú élettársaknál szinte valamennyi dimenzió mentén alacsonyabb átlagokat találunk, mint a házások, vagy az özvegy családi állapotú élettársak esetében (3.2. táblázat). Ennél a csoportnál figyelhetjük meg az érzelmi kapcsolatra vonatkozó jellemzők (hűség, egymás iránti tisztelet, szeretet, szerelem) legalacsonyabb értékeit, míg a fontossági sorrend végén szereplő ismérvek – a jó anyagi körülmények, jól vezetett háztartás, közös ízlés és érdeklődés – a nőtlen/hajadon élettársakra jellemzőek legkevésbé. S ugyancsak ez utóbbiaknál az egymásért való áldozatvállalás is kissé visszafogottabbnak tűnik, ami az elkötelezettség hiányára utal. Az élettársak (az özvegyek kivételével) az egymással szembeni teljes őszinteséget is kisebb mértékben érzik jellemzőnek kapcsolatukra, mint a házások.

3.2. táblázat

*A partnerkapcsolatok egyes jellemzőinek értékelése a meglévő partnerkapcsolatok típusa szerint
(Osztályzat-átlag, 1: egyáltalán nem jellemző; 5: nagyon jellemző)*

Mennyire jellemző az Önök jelenlegi kapcsolatában...	Házasok	Nőt- len/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
a hűség	4,81	4,78	4,67	4,83
a kölcsönös megbecsülés, tisztelet	4,74	4,64	4,58	4,74
az egymás iránti szeretet, szerelem	4,72	4,73	4,61	4,67
az egymásért való áldozatvállalás	4,68	4,55	4,58	4,61
a jól vezetett háztartás	4,44	4,13	4,27	4,51
az örömteli szexuális élet	4,35	4,58	4,40	3,97
az, hogy saját, egyéni céljaikat is meg tudják valósítani	4,34	4,29	4,20	4,33
az, hogy semmiféle titok nincs Önök között	4,33	4,10	4,08	4,47
a közös izlés és érdeklődés	4,08	3,91	4,02	4,05
a megfelelő anyagi körülmények	3,99	3,76	3,84	3,96

Bár a különbségek nem túl jelentősek, a felvázolt tendenciákon nem változtat az sem, ha a különböző családi állapotú élettársak korösszetételét is figyelembe vesszük. A megfelelő korcsoportokat összehasonlítva ugyancsak a fenti eredmények mutatkoznak.

3.3. Elégedettség a partnerkapcsolattal

A házasságok és élettársi kapcsolatok minőségének gyakran alkalmazott mértéke a megkérdezettek elégedettsége is, ami a kapcsolat globális szubjektív értékelését jelenti (0-tól 10-ig terjedő skálán), és amelyet döntő mértékben határoz meg az elvárásoknak és a kapcsolat tényleges jellemzőinek összhangja.

Eredményeink szerint a házasok nem csupán a jó házasság általunk felsorolt kritériumait tartják kapcsolatukra nagyobb arányban jellemzőnek, hanem elégedettebbeknek is mutatkoznak, mint az élettársak (3.3. táblázat). A válási tapasztalattal rendelkező házasságok elégedettsége sem mutat eltérést (a különböző dimenziók osztályozásánál is csupán az anyagi helyzetüket értékelték kissé alacsonyabban). Azonban más a helyzet, ha nem házasság, hanem élettársi kapcsolat követi a válást. A legkisebb elégedettségi átlag (8,10) az elvált családi állapotú élettársaknál mutatkozik, ami feltehetően abból fakad, hogy ennél a csoportnál a legfontosabbnak tartott – az érzelmi kapcsolatra utaló – kritériumok kaptak alacsonyabb osztályzatot az értékelésnél. Ezzel szemben a nőtlen/hajadon csoportnál, akiknél a kevésbé fontosnak tartott – gazdasági jellegű, illetve a

közös ízlésre vonatkozó – jellemzők kaptak kisebb osztályzatot, nagyobb az elégedettség (8,51). Ez is azt tükrözi, hogy az elégedettség szempontjából a fontosnak érzett igények és elvárások teljesülésének van lényeges szerepe.

3.3. táblázat

*A partnerkapcsolatokkal való átlagos elégedettség nemek és a partnerkapcsolatok típusa szerint
(Osztályzat-átlag, 0: egyáltalán nem elégedett; 10: teljes mértékben elégedett)*

Nem	Házások	Nőtlen/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
Férfi	8,97	8,52	8,18	8,72
Nő	8,57	8,55	7,89	8,34
Összesen	8,76	8,51	8,10	8,45

A fenti megállapítást támasztja alá az is, hogy a különböző dimenziókban adott alacsony osztályzatokhoz társuló elégedettség nem egyformán alacsony. Azok, akik a társukkal való érzelmi kapcsolat, a hűség, az egymás iránti tisztelet és az egymásért való áldozatvállalás dimenzióiban osztályozták 3-as, vagy annál alacsonyabb értékkel a kapcsolatukat, sokkal kisebb elégedettséget mutatnak, mint azok, akik a kevésbé fontosnak ítélt kritériumokat (jó anyagi körülmények, jól vezetett háztartás, közös ízlés stb.) értékelték hasonlóan (3.4. táblázat).

3.4. táblázat

*Átlagos elégedettség a partnerkapcsolat egyes jellemzőinek alacsony értékelése esetén
(Osztályzat-átlag, 0: egyáltalán nem elégedett; 10: teljes mértékben elégedett)*

Kevésbé jellemző*...	Házások	Élettársak
az egymás iránti szeretet, szerelem	5,86	5,92
a kölcsönös megbecsülés, tisztelet	5,91	6,38
az egymásért való áldozatvállalás	6,56	6,63
a hűség	6,66	6,29
az, hogy semmiféle titok nincs Önök között	7,53	7,29
az örömteli szexuális élet	7,85	7,29
az, hogy saját, egyéni céljaikat is meg tudják valósítani	7,86	7,33
a jól vezetett háztartás	7,89	7,72
a közös ízlés és érdeklődés	7,97	7,69
a megfelelő anyagi körülmények	8,33	8,19

* Az ötös skálán 3-as, vagy annál kisebb osztályzat.

Az elégedettség eltérő az egyes szocio-demográfiai jellemzők mentén is. A nők elégedettsége általában kissé alacsonyabb. Kivételt képeznek a nőtlen/hajadon családi

állapotú élettársak, akiknél nincs különbség a nemek közt (3.3. táblázat). Összességében a házas férfiak elégedettsége a legmagasabb (8,97), az élettársi kapcsolatban élő elvált nőké pedig a legalacsonyabb (7,89). Az elégedettség a házasoknál a kor növekedésével mindkét nem esetében egy darabig csökken, majd növekszik. Legalacsonyabb a 40–49 éveseknél (3.5. táblázat). Az élettársaknál az elégedettségnek ez az U alakú görbéje csak a nőkre érvényes.

3.5. táblázat

*Házass férfiak és nők átlagos elégedettsége a különböző korcsoportokban
(Oszályzat-átlag 10 fokú skálán)*

Korcsoport	Házass férfiak	Házass nők
–29	9,19	8,98
30–39	8,93	8,62
40–49	8,79	8,24
50–59	8,88	8,45
60–69	9,16	8,73
70–	9,24	8,94
Összesen	8,97	8,57

A házasság, illetve élettársi kapcsolat időtartama szintén meghatározó az elégedettségre nézve. A házasságtartam szerint ugyancsak egy U alakú elégedettségi görbe rajzolódik ki: a 20–25 éve fennálló házasságokban mutatkozik a legkisebb elégedettség, majd ezt követően növekszik, ám ez a növekedés feltehetően inkább az életkor hatását tükrözi. Ha csak az 50 év alattiakat vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az elégedettség végig csökken a házasságtartam növekedésével (3.6. táblázat). Az élettársaknál az elégedettség csökkenése a kapcsolattartam növekedésével csak a nőtlen/hajadon csoportnál figyelhető meg.

A nőtlen/hajadon családi állapotú élettársaknál a két felsőbb jövedelmi ötdöbe tartozók és a magasabb iskolai végzettségűek mutatkoznak elégedettebbeknek. A házasoknál nincs lényeges különbség sem a végzettség, sem a jövedelem szerint. Az etnikai hovatartozás viszont, úgy tűnik, meghatározó: a magukat cigány nemzetiségűnek vallók elégedettsége jóval alacsonyabb mind a házasok (7,96), mind a nőtlen/hajadon élettársak (7,78) körében.

3.6. táblázat

*Átlagos elégedettség a házások különböző csoportjaiban a házasság időtartama szerint
(Oszályzat-átlag 10 fokú skálán)*

Házasságtartam (év)	Házások (teljes minta)	50 év alatti házások
0 – 4	9,11	9,13
5 – 9	8,89	8,90
10 – 14	8,71	8,71
15 – 19	8,62	8,62
20 – 24	8,49	8,46
25 – 29	8,59	8,45
30 – 34	8,65	8,06
35 – 39	8,82	–
40 –	9,02	–
Összesen	8,76	8,71

3.4. A viták gyakorisága, okai, valamint a nézeteltérések során tanúsított magatartás

A házasságok és élettársi kapcsolatok minőségét az előforduló nézeteltérések gyakorisága, valamint megoldási módja is szemlélteti.

Tíz különböző területen mérve a viták gyakoriságát azt találtuk, hogy gyakori viták a házások egyharmadánál, a nőtlen/hajadon, valamint az elvált élettársak 40%-ánál, és az özvegy családi állapotú élettársak egynegyedénél fordulnak elő. A megkérdezettek csekély hányada (3-6%-a) állította, hogy soha nem vitatkozik a társával. A kapcsolat minősége szempontjából azonban az sem mindegy, hogy a nézeteltérések egy-két területre koncentrálnak, vagy több fontos dologban sem értenek egyet a párok. Az elégedettség annál alacsonyabb, minél több területen kerül sor gyakori összetűzésre (3.7. táblázat).

Gyakori viták mind a házásoknál, mind az élettársaknál elsősorban az anyagi ügyek és a gyermeknevelés kérdései körül bontakoznak ki. Ezt követik a házásoknál a szabadidő eltöltése, az alkoholfogyasztás és a házimunka megosztása miatti konfliktusok. A közös célok és tervek miatt a házasságok nagy részében (35,4%) előfordulnak nézeteltérések, de ezek ritkábban kerülnek terítékre, mindössze 4%-uknál gyakoriak. A felsorolt tíz terület közül úgy tűnik, legkevésbé a gyermekvállalás kérdése és a féltékenység jelent konfliktusforrást a házások között. (3.8. táblázat).

3.7. táblázat

A kapcsolattal való átlagos elégedettség a különböző partnerkapcsolatokban a viták kiterjedtsége szerint (Osztályzat-átlag 10 fokú skálán)

Hány területen fordulnak elő gyakori viták?	Házások	Nőtlen/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
Egyáltalán nincs vita	9,17	9,00	8,69	8,90
1 területen	8,45	8,33	7,87	7,70
2 területen	7,76	7,52	7,47	6,55
3 vagy több területen	6,77	7,37	6,51	6,30
Összesen	8,76	8,51	8,10	8,45

3.8. táblázat

Gyakori viták előfordulásának aránya a különböző partnerkapcsolati típusokban (%)

A viták oka	Házások	Nőtlen/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
Anyagi ügyek	15,5	19,5	18,6	16,4
Gyermeknevelés	12,9	12,9	16,3	9,0
Szabadidő eltöltése	6,4	9,3	9,6	3,3
Alkoholfogyasztás	6,3	6,1	6,4	5,4
Házimunka megosztása	6,0	7,9	5,4	6,4
Szülőkkel való kapcsolat	5,8	8,0	4,8	1,8
Barátokkal való kapcsolat	4,5	8,7	6,9	6,7
Közös célok, tervek	4,2	6,4	4,0	3,4
Féltékenység	2,8	9,8	8,5	5,1
Gyermekvállalás	1,0	3,5	2,7	0,7

Az élettársak esetében már gyakoribbak a féltékenység miatti viták, továbbá a szabadidő eltöltése és a barátokkal való kapcsolattartás is gyakrabban ad okot összetűzésre. A házimunka megosztása, a szülőkkel való kapcsolat, valamint a közös célok, tervek miatt a nőtlen/hajadon élettársak vitatkoznak leggyakrabban. Az alkoholfogyasztás ugyanolyan arányban jelent konfliktusforrást az élettársaknál is, mint a házásoknál: a megkérdezettek kb. egyötödénél fordulnak elő viták emiatt, azonban mindössze 6%-uknál gyakoriak.

A fentiek – a korábbi vizsgálati eredményeinket megerősítve – azt tükrözik, hogy a nézeteltérések, viták okai elsősorban a közös életvitel során felmerülő döntéshelyzetekben gyökereznek: hogyan gazdálkodjon a család a pénzzel, mire, mennyit költsön, valamint hogyan nevelje a gyermekeket. Azonban az ilyen jellegű viták gyakorisága nem jár együtt a kapcsolattal való elégedettség olyan mérvű csökkenésével, mint ami a féltékenység, az alkoholfogyasztás vagy a közös célok, tervek miatti viták esetén figyelhető meg (3.9. táblázat). Ez utóbbiak úgy tűnik, sokkal rombolóbb hatásúak.

3.9. táblázat

*A kapcsolattal való átlagos elégedettség alakulása a házasoknál
a gyakori viták okai szerint
(Osztályzat-átlag 10 fokú skálán)*

Gyakori viták oka	Elégedettség
Gyermekvállalás	8,16
Gyermeknevelés	7,84
Szülőkkel való kapcsolat	7,76
Szabadidő eltöltése	7,74
Anyagi ügyek	7,48
Házimunka megosztása	7,39
Barátokkal való kapcsolat	7,28
Alkoholfogyasztás	6,91
Közös célok, tervek	6,91
Féltékenység	6,73

A viták előfordulása mellett a kapcsolatok minőségét, életképességét elsősorban az határozza meg, hogy a felek mennyire képesek megfelelő módon tisztázni, rendezni a kapcsolatban felmerülő problémákat. A nézeteltérések során tanúsított magatartás a kapcsolatminőség fontos mutatója.

A megkérdezettek mintegy fele számolt be a nézeteltérések nyugodt megbeszéléséről, egyötödüknél pedig a sértődött hallgatás a legjellemzőbb magatartás. A házások 15%-a, az élettársak 12%-a állította, hogy leginkább megtartja magának a véleményét, annak érdekében, hogy elkerülje a nagyobb vitát. A veszekedés, kiabálás a házások 9%-nál, az élettársak 14%-nál jelenti a legjellemzőbb módját a nézeteltérések „tisztázásának”, míg elenyésző (0,1 illetve 0,4%) azok aránya, akiknél többnyire tettelegességig fajul a konfliktus.

Az elégedettség azoknál a pároknál a legalacsonyabb, akiknél általában hangos veszekedésbe, vagy tettelegességbe torkolnak a viták, azonban látható, hogy a problémák elhallgatása, a „visszavonulás”, a kommunikációtól való elzárkózás ugyancsak alacsonyabb elégedettséggel jár együtt (3.10. táblázat).

3.10. táblázat

A kapcsolattal való átlagos elégedettség különböző partnerkapcsolati típusoknál a vitákban alkalmazott magatartási módok szerint (Osztályzat-átlag 10 fokú skálán)

A nézeteltérések során tanúsított legjellemzőbb magatartás	Házások	Nőtlen/hajadon élettársak	Elvált élettársak	Özvegy élettársak
Nyugodtan megbeszélnek	9,19	8,97	8,78	8,74
Megtartja magának a véleményét	8,53	8,21	7,86	8,18
Valamelyik fél sértődötten hallgat	8,32	8,37	7,55	8,41
Veszekednek, kiabálnak	7,52	7,31	6,86	7,31
Tettlegességig fajul	4,68	6,31	3,00	–
Összesen	8,76	8,51	8,10	8,45

3.5. Válási hajlam

A házasságok és élettársi kapcsolatok stabilitásának mutatója a válási hajlam, amelyet vizsgálatunkban az elmúlt egy év során válással, szakítással kapcsolatos gondolatok, késztetések előfordulása mért. Ennek alapján a házasságok stabilabbnak látszanak, mint az élettársi kapcsolatok és a nőkre mindkét kapcsolattípus esetében kissé nagyobb arányban jellemző a válási hajlam, mint a férfiakra (3.11. táblázat).

3.11. táblázat

A válás (szakítás) gondolatával foglalkozók aránya a párkapcsolatokban nemek szerint (%)

Nem	Házások	Élettársak
Férfi	4,3	13,5
Nő	7,4	15,6
Összesen	5,8	14,5

Ha a válást, illetve az élettársi kapcsolat felbontását fontolgatók elégedettségét is megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy már az elégedettség 6-os körüli osztályzata esetén válási hajlam jellemző a párokra, sőt a nőtlen/hajadon élettársaknál már az átlagos 7 körüli elégedettségénél is felmerül a szakítás gondolata.

A legnagyobb válási hajlam a 30–39 évesekre, valamint a fővárosban, illetve a nagyobb városokban élőkre jellemző. Az élettársak esetében a magasabb iskolai végzettségűek, valamint a legmagasabb jövedelműek is nagyobb hajlandóságot mutatnak a kapcsolatból való kilépésre.

Mind a házasságok, mind az élettársi kapcsolatok stabilitása a veszekedések gyakoriságával is összefüggést mutat: minél több területen fordulnak elő gyakori viták a párok életében, annál nagyobb válási hajlam jellemző rájuk. Ugyanakkor a nézeteltérések során tanúsított különböző magatartások szerint is eltérő válási hajlam mutatkozik. A legstabilabb a nézeteltéréseiket megbeszélő párok kapcsolata, a problémákat elhallgató, vagy azt megbeszélni képtelen párokra már nagyobb válási hajlam jellemző, legnagyobb pedig azokra, akiknél többnyire veszekedéshez, kiabáláshoz vezetnek a nézeteltérések (3.12. táblázat).

3.12. táblázat

A válás (szakítás) gondolatával foglalkozók aránya a párkapcsolatokban a vitákban alkalmazott magatartási módok szerint (%)

A nézeteltérések során tanúsított legjellemzőbb magatartás	Házások	Élettársak
Nyugodtan megbeszélnek	1,8	5,7
Megtartja magának a véleményét	8,2	15,6
Valamelyik fél sértődötten hallgat	8,2	22,1
Veszekednek, kiabálnak	19,6	31,4
Összesen	5,8	14,5

A válást követő házasságok nem mutatkoznak kevésbé stabilaknak, mint az első házasságok, viszont azoknál, amelyeket élettársi kapcsolat vezetett be, vagy előzőtt meg, már nagyobb válási hajlam figyelhető meg (9,2%, illetve 13,4%).

3.6. Összefoglalás

A sikeres házasság jellemzőinek megítélésében nincs lényeges különbség a házások és az élettársak között. Mindkét csoport elsősorban a partnerek közötti kapcsolat milyenségét, a köztük levő pozitív érzelmi viszonyt tartja a legfontosabbnak. A kölcsönös megbecsülés és tisztelet, az egymás iránti szeretet, szerelem, valamint a hűség és az egymásért való áldozatvállalás a megkérdezettek többsége számára elengedhetetlen kelléke a sikeres házasságnak, függetlenül attól, hogy házasságban, vagy élettársi kapcsolatban élnek. Mindez a házasság érzelmi funkciójának erősödésére utal. A közös gyermek fontosságának megítélésében eltérés mutatkozik: míg a házasoknál ez is a rangsor elején szerepel, az élettársi kapcsolatban élők – és elsősorban a már elváltak – jóval kisebb jelentőséget tulajdonítanak ennek a tényezőnek.

A párkapcsolat jellemzőinek értékelésénél sem túl jelentősek a különbségek a házások és az élettársak között, a házások azonban általában – a legtöbb jellemző szerint – kissé pozitívabb képet rajzoltak kapcsolatukról, és elégedettebbeknek is mutatkoznak, mint az élettársak. Leginkább az elvált családi állapotú élettársak értékelték – a legtöbb dimenzió mentén – kisebb osztályzattal a kapcsolatukat és a legkisebb elégedettségi átlag is az ő esetükben mutatkozik, ami feltehetően abból fakad, hogy ennél a csoportnál az általában legfontosabbnak tartott – az érzelmi kapcsolatra utaló – kritériumok kaptak alacsonyabb osztályzatokat. Ezzel szemben a nőtlen/hajadon csoportnál, akiknél a kevésbé fontosnak tartott – gazdasági jellegű, illetve a közös ízlésre vonatkozó – jellemzők kaptak kisebb osztályzatot, nagyobb az elégedettség.

Összességében a házas férfiak elégedettsége a legnagyobb és az élettársi kapcsolatban élő elvált nők pedig a legkisebb. Az elégedettség a házásoknál mindkét nem esetében egy darabig csökken, majd növekszik mind az életkor, mind pedig a házasságtartam növekedésével. Azonban ha csak az 50 év alattiakat vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az elégedettség végig csökken a házasságtartam növekedésével.

Vizsgálatunk szerint mind a házásoknál, mind az élettársaknál elsősorban az anyagi ügyek és a gyermeknevelés kérdései körül bontakoznak ki leggyakrabban viták, s ez – a korábbi vizsgálati eredményeinket megerősítve – azt tükrözi, hogy a nézeteltérések okai elsősorban a közös életvitel során felmerülő döntéshelyzetekben gyökereznek: hogyan gazdálkodik a család a pénzzel, mire, mennyit költsön, valamint hogyan nevelje a gyermekeket. Azonban az ilyen jellegű viták kevésbé vezetnek az elégedettség csökkenéséhez, mint pl. a féltékenység, az alkoholfogyasztás vagy a közös célok, tervek miatti viták. A nézeteltérések során az élettársaknál kissé nagyobb arányba fordul elő veszekedés, kiabálás, ami ugyancsak kisebb elégedettséggel jár együtt. Azonban az elégedettség csökkenése a problémák elhallgatása, a kommunikációtól való elzárkózás esetén is megfigyelhető.

A házasságok nem csupán nagyobb elégedettséget nyújtanak a benne élőknek, hanem úgy tűnik stabilabbak is, mint az élettársi kapcsolatok, ez utóbbiakra ugyanis jóval nagyobb válási hajlam jellemző. A nők mindkét kapcsolattípus esetében inkább hajlanak a kapcsolat felbontására, mint a férfiak.

4. Gyermekvállalás

(Kamarás Ferenc)

A *John Hajnal* által „kelet-európai mintának” nevezett házassági szokások az 1980-as évek elejéig jellemezték a magyar házassági mozgalmat. A kezdeti lassú változást követően a házassági kedv tartós, majd sokkoló (drámai) visszaesése jelentette az elmozdulást a megszokott (hagyományos) képtől. Az 1990-es évek az áttörés évtizedét jelentették. Egy történetileg hosszú ideje kialakult és a házassági szokásokat jellemző minta halványult el, majd szűnt meg viszonylag rövid idő alatt. Az ezredforduló éveire a hazai házassági kedv olyan mértékben csökkent, hogy alacsony színvonalát tekintve már a „nyugat-európai mintától” is jócskán eltért. A gyermekvállalás területén hasonló folyamatok zajlottak. A termékenység csökkenő irányzata hosszú idő óta észlelt jelenség, magyar sajátossága viszont a periodikusan visszatérő hullámváltozás, ami az elmúlt évtizedek születési mozgalmát jellemezte. Az 1990-es évek egyértelműen egy újabb hullámvölgyet jelentettek a termékenység szintjét tekintve, egy történelmi „mélyhullámot”, ami annyiban jelent sajátos helyzetet, hogy a kilábalás jelei meglehetősen halványak, és ez kérdésessé teszi a reális esélyét egy újabb folyamatos és tartós felemelkedésnek.

A jelzett folyamatok a vizsgálatunk tárgyát képező országosan reprezentatív minta eredményeiben is tetten érhetők. A kelet-európai házassági minta követése az 50 évnél idősebb női nemzedékeknél egyértelműen megfigyelhető. Többségükben az 1960-as és 1970-es években kötöttek először házasságot meglehetősen magas arányban. Az 50 év feletti generációknál a végleg hajadonon maradt nők aránya alig éri el 3–4 százalékot. A változások első jelei a 35–49 éves nőknél jelentkeznek. Zömükben az 1980-as években léptek először házasságra, még mindig magas, de az előző nemzedékekhez képest alacsonyabb arányban. Körükben a hajadonok aránya 5–8 százalékot tesz ki. Ez az arány elvileg tovább csökkenhet, bár ennek esélye meglehetősen kicsi. A házasságok átlagos életkorának emelkedése ellenére az először házasságra lépő nőknek csak 20 százaléka 35 év feletti, és alig 10 százaléka lépi túl a 40 éves korhatárt. A nyugat-európai házassági minta főleg a 30 évnél fiatalabb nemzedékeknél érhető tetten. Ők az 1990-es évek házassági szokásait követve léptek házasságra, vagy kerültek el inkább a házasság intézményét és az ezzel járó kötelezettségeket. Meglehetősen magas körükben a hajadonok aránya, amit jól illusztrál az, hogy a mintába szereplő nők mindössze 44 szá-

zaléka kötött házasságot 25 éves koráig, de a 30. születésnapját is több mint egynegyedük hajadonként élte meg. Természetesen a párkapcsolatban élők aránya magasabb, mint a házasság kötelékei között élőké, de a termékenység és a gyermekvállalás szempontjából még mindig a házasságban élő párok magatartása és gyakorlata a meghatározó. A férfiak házasságkötési szokásaiban hasonló mintaváltás zajlott le mint a nőknél, azzal a különbséggel, hogy az „erősebbik nem” valamennyi korcsoportjában magasabb a végleg aggregényként maradt, vagy a csak időlegesen nőtlenséget választók aránya (4.1. táblázat).

4.1. táblázat

Hajadonok és nőtlenek aránya korcsoport szerint (%)

Korcsoport	Hajadon	Nőtlen
-20	97,5	100,0
20-24	79,1	92,2
25-29	40,7	58,6
30-34	18,5	32,3
35-39	7,7	20,3
40-44	6,2	14,3
45-49	4,8	11,8
50-54	3,9	8,3
55-59	4,1	4,4
60-64	3,7	4,8
65-69	2,6	5,5
70-X	4,1	1,7

4.1. Termékenység

A házasságkötési szokások változása erősen kihat a termékenység szintjére és gyermekvállalási magatartásokra. Annak ellenére igaz ez a megállapítás, hogy a gyermekáldás egyre kevésbé kötődik a házasságkötéshez, mivel dinamikusan nő a házasságon kívül született gyermekek aránya, különösen a hajadonok között. A hajadonok termékenységi szintje azonban még mindig lényegesen elmarad a házasokétól, akár párkapcsolatban, akár a nélkül hozzák világra gyermeküket, így nem tudják kompenzálni azt a kiesést, amit a házasságban élő párok számának és arányának csökkenése és az ebből eredő születésszám visszaesés okoz. A termékenységi magatartásoknál nem beszélhetünk olyan jellegű mintaváltásról mint a házassági mozgalomnál, pontosabban fogalmazva, még nem eléggé egyértelműek, de már fellelhetők a változás jelei. Ha mintaváltás következik be, akkor ez kétirányú elmozdulást jelenthet az utóbbi évtizedekben kialakult és megszokott családstruktúrában. Egyrészt lényegesen emelkedhet a gyermektelenek és

az akaratlanul vagy akaratlagosan végleg gyermek nélkül maradtak aránya a népességben belül, másrészt valószínűleg elveszti eddigi hegemóniáját a kétgyermekes családmodell. Mindkét jelenség kezdeti jelei már fellelhetők a vizsgált mintában. A magyar termékenységi viszonyokat és a társadalom gyermekcentrikus beállítottságát hosszú idő óta az jellemezte, hogy szinte senki sem kívánta gyermek nélkül leélni életét. A tervek és elképzelések mellett a nők (a párok) döntő többsége a gyakorlatban is vállalt legalább egy gyermeket. Ez a magatartás a mintabeli 35–54 éves nők körében mutatkozik meg a legfrappánsabban, akik főleg az 1970-es és 1980-as években hozták világra gyermekeiket. A gyermektelenek 7–9 százalékos aránya – figyelembe véve, hogy nemcsak házasságokról van szó – a biológiai meddőség határát érinti, és történeti távlatokban is a legalacsonyabb érték. Az ennél idősebb nemzedékeknél mindenhol magasabb a végleg gyermek nélkül maradtak aránya. A 35 év alatti fiataloknál lényegesen módosul a kép, és ez egyebek mellett a házassági szokások változásával is kapcsolatba hozható. Tény, hogy 25 éves koráig a nők több mint 60 százaléka nem szült még gyermeket, de 30 éves korában is 27 százalékuk még gyermektelen volt. A mai fiatalok körében olyan mértékben emelkedett meg a gyermektelenek aránya, hogy aligha hihető, hogy 40-es éveikre ugyanolyan arányban hoznak majd világra legalább egy gyermeket, mint azt a szüleik a mai 40-es, 50-es éveikben járók tették húsz, vagy harminc évvel ezelőtt (4.2. táblázat).

4.2. táblázat

Gyermektelenek aránya korcsoport és nemek szerint (%)

Korcsoport	Gyermektelen	
	nő	férfi
–20	95,6	99,7
20–24	82,9	92,5
25–29	45,7	66,3
30–34	21,3	37,7
35–39	7,6	22,5
40–44	7,0	17,5
45–49	8,9	15,6
50–54	8,7	13,9
55–59	10,6	10,9
60–64	11,2	13,6
65–69	9,4	12,6
70–X	15,0	11,0

A gyermektelenek aránya lényegesen befolyásolja a családonkénti átlagos gyermekszámot. Ezért nem véletlen, hogy 100 nőre számítva legtöbb gyermekük a 35–44 éves nőknek van, átlagosan 200 körüli gyermek. Itt a legelterjedtebb a kétgyermekes

családmodell 50% feletti aránnyal, de a három vagy több gyermeket nevelő nagycsaládok hányada is eléri, vagy meghaladja az egygyermekesekét (20%). Az ennél idősebb nemzedékeknél, akik a második világháború éveiben vagy ezt megelőzően születtek, rendre kisebb a családonkénti átlagos gyermekszám. Ezt nem elsősorban a gyermektelenek növekvő hányada, hanem főleg az egykés családok fokozódó dominanciája okozza. A mintabeli 60 évnél idősebb nők közel 30 százaléka egy gyermeket nevelt, ami egyben azt is jelenti, hogy körükben lényegesen kisebb arányú, bár még így is a többséget képviseli a kétgyermekes családmodell (4.3. táblázat).

4.3. táblázat

Gyermekszám korcsoport és nemek szerint

Korcsoport	100 nőre	100 férfira
	jutó gyermekszám	
-20	5	0
20-24	24	11
25-29	87	51
30-34	146	109
35-39	205	156
40-44	194	179
45-49	190	169
50-54	185	179
55-59	183	180
60-64	173	176
65-69	184	176
70-X	179	182
Összesen	152	129

A termékenység területi és társadalmi különbségét rendkívül érzékletesen tükrözik a mintabeli adatok. A főváros kiugróan alacsony termékenysége a 100 családra jutó 109 gyermekkel jellemezhető leginkább. A városok státusza és a település nagysága is differenciális tényezőként hat a gyermekvállalásra. A megyei jogú városok 100 családra jutó 127 gyermekével szemben a többi városban lakó családok 146, a községekben élők 160 gyermeket neveltek. Az iskolai végzettséget tekintve a már megszokott, jól ismert kép tárul elénk a mintabeli eredményekből. Ezek szerint az iskolázottsági szint emelkedésével párhuzamosan csökken az átlagos gyermekszám egészen az érettségizettekig. A főiskolát vagy egyetemet végzett nők és férfiak viszont több gyermeket vállalnak, mint a „csak” maturáló szülők. A különbség különösen a férfiaknál szembetűnő. Az olyan családokban, ahol a férj iskolai végzettsége főiskolai oklevél, vagy egyetemi diploma, a 100 családra jutó átlagos gyermekszám 145, ami nemcsak az érettségizett, hanem a

szakmunkás iskolát végzett sorstársaiknál (férfiakénál) is magasabb, és lényegében megegyezik a nyolc osztályt végzett férfiak által nevelt gyermekek számával. A vizsgálat eredményei ha nem is igazolják, de megerősíteni látszanak azt a korábbi hipotézist, hogy a férfiak magas iskolai végzettsége kedvező hatással van a női gyermekvállalásra, különösen akkor, ha a partner végzettsége férjénél alacsonyabb. A női magas iskolai végzettség viszont visszafogottabbá teszi a gyermekvállalást, különösen akkor, ha a partner végzettsége a feleségénél alacsonyabb. Figyelmet érdemel ugyanakkor az a tény, hogy a már megszületett gyermekek száma alapján csak a nyolc osztállynál kevesebbet végzett nőknél biztosított a bővített reprodukció (4.4. táblázat).

4.4. táblázat

Gyermekszám iskolai végzettség és nemek szerint

Iskolai végzettség	100 nőre	100 férfira
	jutó gyermekszám	
Kevesebb, mint 8 általános	242	200
8 általános	182	144
Szakmunkásképző	152	129
Érettségi	117	100
Főiskola, egyetem	128	145

A jövedelmi helyzet és a gyermekvállalás kapcsolata mindig is a vitatott kérdések közé tartozott, amikor a termékenység szintjét az anyagi viszonyokkal próbálták összefüggésbe hozni és megmagyarázni. A mintabeli vizsgálati eredmények azért meglepőek, mert a sokat vitatott összefüggések teljesen egyértelműnek tűnnek, legalábbis egyéni, családi, vagyis mikro szinten. Az ötödökre (quintilisekre) osztott jövedelmi szintek és a családban nevelt gyermekek száma között egyértelműen negatív a kapcsolat, vagyis minél magasabb jövedelmi ötödbe sorolódik az egyén, illetve a család, annál kevesebb gyermeket hozott világra a nő, illetve nevel(t) a család. A különbségek eléggé számottevőek, mivel a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó családok átlagosan 60–70 gyermekkel többet nevelnek 100 családra számítva, mint a legmagasabb ötödbe tartozók. További elemzésre vár, hogy az egyes jövedelmi ötödök ténylegesen mekkora jövedelmi különbségeket takarnak, és az sem tisztázott, hogy milyen társadalmi rétegű és iskolai végzettségű családok, egyének tartoznak az egyes jövedelmi ötödökbe. Egy többváltozós elemzés a mélyebb összefüggéseket is feltárhatja, rámutatva arra, hogy a jövedelmi különbségek mellett (mögött) ténylegesen milyen tényezők játszanak még szerepet a termékenységi különbségekben.

4.2. Családtervek

A már megszületett gyermekek mellett demográfiailag fontos kérdés a család végső nagyságának, vagy más szóval a családban nevelni kívánt összes gyermekek számának a becslése. Ez oly módon lehetséges, hogy a már megszületett gyermekek mellett a még szülni kívánt gyermekek számát tudakoljuk. Az élveszületett és a még kívánt gyermekek száma együttesen az összesen kívánt gyermekszám, amellyel nemcsak a család végső nagyságát, hanem a befejezett termékenység várható szintjét is becsülni lehet. Ennek az a jelentősége, hogy kiszűri a gyermekek időzítéséből származó bizonytalanságot, ami a naptári éves mutatókban gyakran okoz ingadozásokat, és az egyes korcsoportok, születési évjáratok, vagy a különböző társadalmi csoportokba tartozó egyének, családok egész életútjuk során születendő gyermekeinek a számát becsli. Mivel e mutató értéke a kívánt gyermekek számát jelzi, családpolitikai szempontból is fontos jelentése van. Azt a potenciális tartalékot, ami a már életben levő és a kívánt összes gyermekek száma között lappang, a családpolitika megcélozhatja, elősegítheti és felszínre hozhatja azzal, ha nemcsak a nem kívánt terhességek elkerülésében segíti a családokat, hanem abban is, hogy legalább a kívánt gyermekek világra jöjjenek. Fontos demográfia üzenete is van e mutatónak, mivel a mindenkori termékenységi viszonyok mellett, vagy ezzel szemben azt jelzi, hogy a szándékok, tervek szintjén (területén) a végső családnagyság mennyire marad el vagy közelíti meg a reprodukciós szintet, ami társadalmi megújulás és a népesség jövője szempontjából alapvető fontosságú kérdés.

Mindezek ellenére nem szabad túlbecsülni az összesen kívánt gyermekszám jelentőségét. Sok bírálat éri amiatt, hogy a gyermekszámra vonatkozó tervek esetlegesek, az életkörülményektől függően változhatnak, sok bennük a bizonytalansági elem, különösen a fiataloknál, a nem házasoknál, vagy a partnerkapcsolatuk elején járó pároknál, akik megfelelő élettapasztalat hiányában nyilatkoznak erről. Vizsgálatunk szempontjából éppen ezért van jelentősége e mutató elemzésének, mivel panel-felvételről van szó, amelyben a megismételt adatfelvétel során a változások iránya, dinamikája, a vélt vagy tényleges okok és motiváló tényezők is feltárhatók.

Az elemzés szempontjából ketté kell választani a szülőképes korban lévő és további gyermeke(ke)t még potenciálisan vállalható nőket és férfiakat. A felvétel ezt a korhatárt a 45 éves és fiatalabb nőkre, és az 50 éves és ennél fiatalabb férfiakra állapította meg, így a bemutatásra kerülő eredmények is csak rájuk vonatkoznak. Az összesen kívánt gyermekszám átlaga 100 nőre számítva 205, 100 férfira vetítve 195 gyermek volt, szemben 122 illetve 102 élveszületett gyermekkel. Meglehetősen nagy tehát a távolság a már megszületett és a kívánt összes gyermekek száma között. A kor előrehaladtával ezek a különbség lényegesen csökkennek, így a 35 év feletti nőknél, 100 nőre számítva 5–25, a 40 év feletti férfiaknál pedig 11–26 gyermeknek kellene még születnie ahhoz, hogy a kívánt család-

nagyság megvalósuljon. Feltűnő jelenség, hogy a 25 év alatti nőknél és a 30 évnél fiatalabb férfiaknál a kívánt családnagyság sehol sem éri el átlagosan a 2 gyermeket. A fiatalok tehát tudatosan készülnek a kisebb családnagyságra, ami mögött még mindig a kétgyermekes családnagyság dominanciája érvényesül, de már megjelennek az akaratlagos gyermektelenség első jelei is. A 25 év alatti nők mintegy 10 százaléka, a férfiak 15–20 százaléka jelezte a felvétel idején, hogy gyermek nélkül szeretné leélni életét, ami a korábbi hasonló vizsgálatokhoz képest nemcsak meglepően új jelenség, hanem a növekedés mértéke is figyelemre méltó. Az alig tíz évvel korábban végrehajtott Európai Termékenységi és Családvizsgálatban mind a nők, mind a férfiak körében 1–3 százalék között mozgott a gyermektelenséget önként vállaló fiatalok aránya, a kívánt átlagos gyermekszám pedig mindenhol elérte, vagy meghaladta átlagosan a 2 gyermeket. A reprodukciós szintet tekintve egyetlen olyan női korcsoport található, ahol az összesen kívánt gyermekek száma meghaladja ennek mértékét. Ez a mintabeli 35–39 éves korosztály, akiknek nemcsak a legtöbb gyermeke született eddig (100 nőre számítva 205 gyermek), hanem a további kívánságok mértéke is jelentős, mivel megvalósulásuk esetén átlagosan 229 gyermeke születne minden ide tartozó nőnek. Ez a korosztály több szempontból is figyelmet érdemel. Az 1960-as évek első felében született nemzedékekről van szó, akiknek létszáma jóval elmarad a náluk idősebb vagy fiatalabb nemzedékek létszámától, mivel egy születési mélyhullám idején jöttek világra. Egy kisebb létszámú generáció saját gyermekeiben (az unokákban) pótolja azt a kiesést, amit annak idején szüleik kevesebb gyermekvállalása okozott. Lehet, hogy *Easterlin* elméletének magyar igazolásáról van szó? Másfelől úgy tűnik, hogy ezt a korosztályt érintették leginkább az elmúlt évek családpolitikai intézkedései, aminek hatása nemcsak a már eddig vállalt gyermekek számában mutatkozik meg, hanem a jövőbeni gyermekvállalási szándékaikban is (4.5. táblázat).

4.5. táblázat

Termékenység és családtervek korcsoport és nemek szerint

Korcsoport	100 nőre jutó gyermekszám		100 férfira jutó gyermekszám	
	élveszületett	összesen kívánt	élveszületett	összesen kívánt
–20	5	186	0	165
20–24	24	193	11	178
25–29	87	205	51	198
30–34	146	206	109	203
35–39	205	229	156	212
40–44	196	201	179	206
45–50	–	–	169	180
Összesen	122	205	102	194

A kívánt gyermekszámok területi és társadalmi különbségei lényegében követik a már megszületett gyermekek számában észlelt eltéréseket. A fővárosban a kívánságok

szintjén sem éri el a családnagyság az átlagosan 2 gyermeket, a nőknél 12, a férfiaknál 15 százalékot tesz ki az akaratlagosan gyermektelenek aránya. Hasonló módon jóval 2 gyermek alatti a kívánt gyermekszám a hajadon nőknél és nőtlen férfiaknál, a tudatos gyermektelenség vállalása pedig körükben a legelterjedtebb; az előbbieknél 13, az utóbbiaknál 20 százalék. Csak a házas családi állapotú nőknél és férfiaknál, valamint a községekben élő nőknél éri el a kívánt gyermekszám átlaga az egyszerű reprodukciót biztosító szintet. Az iskolai végzettség szerinti különbségek arra hívják fel a figyelmet, hogy a családtervek megvalósulása esetén csak a 8, vagy ennél kevesebb osztályt végzett nőknél biztosított a bővített reprodukció. A férfiaknál annyiban más a kép, hogy a főiskolát, vagy egyetemet végzett férfiaknál nemcsak a már megszületett gyermekek száma magas az alacsonyabb végzettségű társaikhoz viszonyítva, hanem további terveik teljesülése esetén ebben a kvalifikált társadalmi csoportban is biztosítva látszik a bővített reprodukció (4.6. táblázat).

4.6. táblázat

Összesen kívánt gyermekszám településtípus és nemek szerint(%)

Településtípus	Összesen kívánt gyermekszám					Összesen	Átlag 100 főre
	0	1	2	3	4–X		
45 éves és fiatalabb nők							
Budapest	11,8	18,4	47,0	18,0	4,7	100,0	187
Megyei jogú város	4,1	18,4	54,6	20,2	2,7	100,0	202
Egyéb város	6,0	15,7	54,4	19,4	4,6	100,0	203
Község	4,2	14,2	54,2	20,1	7,3	100,0	218
50 éves és fiatalabb férfiak							
Budapest	14,5	16,6	51,1	14,5	3,2	100,0	176
Megyei jogú város	8,3	15,9	54,6	16,8	4,4	100,0	195
Egyéb város	10,1	15,9	50,8	17,8	5,3	100,0	196
Község	9,3	14,3	53,7	17,0	5,7	100,0	200

Az egyes jövedelmi szinteket tekintve az a feltűnő, hogy a kívánt családnagyságban közel sem akkorák a különbségek, mint a már megszületett gyermekek számában. Más szóval, minél magasabb jövedelmi kategóriába tartozik valaki, annál kevesebb gyermeke van életben, viszont annál többet szeretne még realizálni a jövőben. Így a valóság és kívánság legalábbis a gyermekeket illetően egyre jobban távolodik egymástól a jövedelmi szint emelkedésével. Ez a távolság a legmagasabb jövedelmi ötdöbe tartozóknál a legszámottevőbb, nemcsak azért, mert a legkevesebb gyermekük született eddig, hanem azért is, mert több gyermeket szeretnének családjukba, mint a náluk egy

szinttel alacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozók. Ez a jelenség a nőknél és a férfiaknál egyaránt megtalálható.

A 45 év feletti nőknél és az 50 évnél idősebb férfiakkal az összesen kívánt gyermekek száma értelemszerűen megegyezik a már megszületett gyermekek számával. Ezeknél a korosztályoknál nem feltételeztünk további gyermekáldást, így az erre vonatkozó terveket, elképzeléseket sem tudakolta a kérdőív. Az átlagos gyermekszám ebben az esetben a végső családnagyságot és a befejezett termékenység szintjét is jelenti. Az eredmények szerint száz 45 év feletti nőre 183, száz 50 évnél idősebb férfire pedig 179 gyermek jutott. A fővárosban és a községekben élő nők között 30 százalékos különbség van a termékenység szintjében (144, illetve 205 gyermek 100 nőre számítva), de hasonlóak vagy ennél nagyobb mértékűek a különbségek a legalacsonyabb és legmagasabb iskolai végzettségű nőknél (240, illetve 161 gyermek), valamint a két szélső kategóriába tartozó jövedelmi ötdönnél (227, illetve 161 gyermek).

Azt nem tudjuk, hogy az idősebb nemzedékeknek milyen gyermekszámra vonatkozó terveik voltak korábban, és mit sikerült ezekből megvalósítaniuk. A termékenységi adatok viszont azt sugallják, hogy ezek a tényleges gyermekszámok számos esetben lényegesen elmaradnak azokról a tervektől és kívánságoktól, mint amit a náluk fiatalabb nemzedékek, a 45 éves és fiatalabb nők és az 50 éves és fiatalabb férfiak a vizsgálat során kinyilvánítottak. Ez értékelhető úgy is, hogy a mai fiatalabb nemzedékek több gyermeket szeretnének (legalábbis a kívánságok szintjén) annál, mint amit szüleik vagy nagyszüleik ténylegesen megvalósítottak, de felfogható figyelmeztetésként is, miszerint a megvalósított gyermekszámok rendszerint elmaradnak a korábbi tervektől és kívánságoktól.

4.3. Gyermekszám–preferenciák

A tudatos családtervezés időszakában, amikor nemcsak a születendő gyermekek számát, hanem azok születési idejét is befolyásolni, tervezni lehet, az összesen kívánt gyermekszám is kifejez bizonyos preferenciát a gyermekek száma és a családnagyság iránt. Ez azonban erősen függ a mindenkori élethelyzettől, amibe a családi viszonyok, a partnerkapcsolat minősége, stabilitása, az egészségi állapot, az anyagi, lakás és munkaviszonyok és még számos más tényező is szerepet játszhat. Az ideális gyermekszám bizonyos értelemben elrugaszkodik a mindennapi élet gondjaitól, örömeitől, és mintegy fölénk emelkedve, azokról függetlenül fejezi ki a gyermekszám iránti preferenciákat. Ugyanakkor nem lehet és nem is független a mindenkori társadalmi valóságtól és attól a környezettől, amely alakítja, formálja, befolyásolja az embereket, és ezáltal azokat az érté-

keket és normákat, amelyek a társadalomban a gyermekekre vonatkozóan kialakulnak. Mindezen tényezők figyelembe vételével kell értékelnünk arra a kérdésre kapott válaszokat, amely az után tudakozódott, hogy „*Ön szerint általánosságban hány gyermek ideális egy mai magyar családban?*”. A kérdés tehát nem a saját családra, hanem a mai magyar társadalmi viszonyok között élő átlagos családra vonatkozott, amelybe a válaszoló természetesen saját magát illetve családját is beleért(h)ette. Az eredmények interpretálása családpolitikai szempontból meglehetősen körülményes. Inkább a jelzésértéke fontos, mivel arra hívja fel a figyelmet, hogy mekkora a különbség a saját családba kívánt, illetve az ott megvalósított és az ideálisnak tartott családnagyság között. Ha ez a különbség nagy, akkor az eredmények azt sugallják, hogy társadalmi szinten létezik fogékonyság, vagy hajlam a több gyermek vállalása iránt, de mint egyén, vagy család, mint a magyar társadalom tagja ezt nem tehetem, engedhetem meg magamnak. Demográfiaiilag az ideális gyermekszámuk ugyancsak fontos jelzésértéke van. Ha egy társadalomban az ideális gyermekszám szintjén sem létezik a társadalmi reprodukció iránti igény vagy akarat, ott a családpolitikának is igencsak bészükül a mozgástere, mert a népesség reprodukciós ereje, kézsége annyira meggyengül, hogy képtelen változtatni a kialakult demográfiai helyzeten, és befolyásolni azt nem tudván, csak sodródik a kialakult folyamatokkal.

A vizsgálat eredményei szerint 100 családra számítva 191 gyermek volt a saját családba kívánt gyermekszám, ezzel szemben a válaszolók száz mai magyar családban 213 gyermeket tartottak ideálisnak. Míg a kívánt gyermekszám 10–11 százalékkal maradt el az egyszerű reprodukciós szinttől, az ideálisnak vélt gyermekszám már egy enyhe bővített reprodukciót is biztosítana. Érdekes, hogy a nők és a férfiak teljesen azonos gyermekszámot tartanak ideálisnak, jóllehet a férfiaknak kevesebb gyermekük volt, vagy kívántak saját családjukba. A legjelentősebb különbség a saját családba kívánt és az ideálisnak tartott gyermekszám között a fővárosi családoknál, a főiskolát, egyetemet végzetteknél és a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozóknál van, ahol 100 családra számolva 30–50 gyermekkel többet tartanak ideálisnak, mint amennyit saját családjukba kívánnak. Természetesen az élveszületett gyermekek átlagos száma rendre elmarad az ideálisnak tartott gyermekszámtól. Kivételek azonban adódnak, mint pl. a nyolc osztályt sem végzett női népesség körében, ahol a felvétel idejéig szült átlagosan 242 gyermekkel szemben 231 gyermeket tartottak ideálisnak. Az átlagok mögött egyéni vagy kisebb csoportos szinten másoknál is előfordulhat, hogy a családban már több gyermek született, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családban. A 45 éves fiatalabb nők 11 százaléka, az ennél idősebbek 18 százaléka nyilatkozott úgy, hogy már több gyermeke született, mint amennyit ideálisnak tartana. Döntő többségük a három vagy több gyermekes családokból kerül ki. A férfiaknál közel hasonló arányban

fordulnak elő ilyen esetek. Az ideálisnak tartottnál több gyermek születése felfogható egy tudatos magatartásként, amiben a nagycsalád és a több gyermek iránti igény kerül demonstratív módon kifejezésre, de magyarázható elhibázott családtervezésként is, amikor egy nem kívánt, vagy nem akkora tervezett terhesség alkalmával fogant meg a gyermek, akit később mégis vállaltak a szülők.

Az már gyakrabban fordul elő, hogy összességében több gyermeket kívánnak a válaszolók saját családjukba, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családban. Ebben az esetben arról van szó, hogy jóllehet jelenleg kevesebb gyermekem van, de ha terveim megvalósulnak, akkor több gyermekem lesz, mint amennyit ideálisnak tartok. Ez egy tudatos magatartás jelent, csak a jövőt illetően vannak benne bizonytalansági elemek. Mindenesetre ide tartoznak a már említett, az 1960-as évek első felében született női nemzedékek, akik 35-39 évesek voltak a felvétel idején. De a 45 évnél fiatalabb nők között a házasságban élők, a községi lakosok, az alacsonyabb iskolai végzettségű, és jövedelmi helyzetüket tekintve kevésbé módos családok is több gyermeket kívántak saját családjukba, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családban.

Az ideális gyermekszám megoszlását tekintve visszaáll a korábban már megskozott kép, főleg a gyermektelenek és a két gyermekesek arányát tekintve. Még azoknál a népességcsoportoknál is, akik most a gyermektelenség mellett döntöttek, nyilvánvalóvá válik, hogy ezt a választást nem tartják ideálisnak, hanem kényszerből, vagy jól felfogott érdekükben határoztak így. A gyermektelenséget ideálisnak tartók aránya 1-3 százalék között mozog valamennyi korcsoportban és társadalmi rétegben, és ez jóval alacsonyabb arány, mint ami a családtervekben megmutatkozik. Hasonló módon jóval kevesebben tartják az egy-gyermekes családtípust ideálisnak, mint akik ezt a családnagyságot saját maguknak választották, viszont a kétgyermekes családmodellt ideálisnak tartók aránya meghaladja a 60 százalékot, ami mind a tényleges gyermekszámok, mind a kívánságok szintjén messze elmarad ettől az aránytól. Talán a legnagyobb bizonytalanság vagy ellentmondás a háromgyermekeseknél található. A 45 év feletti nőknél, akik már túl vannak a szülőképes koron, több mint kétszer annyian tartják ideálisnak ezt a családnagyságot, mint ahányuknak három gyermeke született, viszont az ennél fiatalabb, gyermeket még vállalni tudó nőknél összességében kevesebben tartják ideálisnak ezt a családmodellt, mint amennyien három gyermeket kívánnak saját családjukba. Egyértelműbb a kép a négy vagy többgyermekes családoknál, miszerint ezt a családnagyságot kevesebben tartják ideálisnak egy mai magyar családban, mint amennyien már nevelnek ennyi gyermeket, vagy vállalni szándékoznak ekkora családnagyságot a jövőben (4.7. táblázat).

4.7. táblázat

Tényleges, tervezett és ideálisnak tartott gyermekszámok nemek szerint (%)

	Gyermekszám						Átlag 100 főre
	0	1	2	3	4–X	Összesen	
45 éves és fiatalabb nők							
Élveszületett	37,6	20,1	30,2	9,1	3,0	100,0	122
Összesen kívánt	6,0	16,2	53,1	19,6	5,0	100,0	205
Ideálisnak tartott	1,4	12,8	66,1	18,5	1,2	100,0	206
50 éves és fiatalabb férfiak							
Élveszületett	47,1	17,4	25,5	7,4	2,6	100,0	102
Összesen kívánt	10,2	15,4	52,7	16,8	4,9	100,0	194
Ideálisnak tartott	2,4	11,4	65,7	18,9	1,6	100,0	207

A másik gyermekszám-preferenciát kifejező mutató az un. retrospektív gyermekszám, amit a gyermekvállalási koron már túl lévő nőktől és férfiaktól tudakolt a kérdőív olyan formában, hogy „Ha újra kezdhetné az életét, akkor összesen hány gyermeket szeretne”. A kérdés tehát szigorúan a saját családra, illetve magára a kérdezettre vonatkozik, és egy egész életutat áttekintő gyermekvállalás (termékenység) után érdeklődik. A mutató valóságtartalma meglehetősen vitatott, mert a realitásoktól elszakadva, inkább a nosztalgikus vágyak szintjén mozog. Mindezek ellenére a retrospektív gyermekszám jelzésértéke fontos, mert azt fejezi ki, hogy egy élettapasztalat birtokában, a mai eszemmel, szívemmel gondolva vissza eddigi életemre, mit kellett volna másképp tennem (pro vagy kontra) a gyermekvállalás területén. Fontos e mutató tartalma abból a szempontból is, hogy segítségével, igaz közvetett módon, de választ kaphatunk arra a kényes kérdésre is, hogy a megszületett gyermekek közül mekkora lehetett a nem kívánt gyermekek aránya.

Az eredmények szerint száz 45 év feletti nő 223 gyermeknek adna életet, szemben a ténylegesen világra hozott 183 gyermekével, az 50 évnél idősebb férfiak pedig 225 gyermeket vállalnának, ha újra kezdhetnék életüket, szemben a ténylegesen megszületett 179 gyermekükkel. A különbség tehát meglehetősen nagy, 100 családra vagy személyre számolva 40–45 gyermek. Hogy mi okozza e jelentős eltérést, arra akkor kapunk választ, ha összevetjük az élve született gyermekek számát a retrospektív gyermekszámmal. Az eredmények a vitatott valóságtartam ellenére nemcsak figyelemre méltóak, hanem bizonyos értelemben sokkoló hatásúak. A 45 év feletti nőknek 56 százaléka vállalna ismét ugyanannyi gyermeket, mint amennyit ténylegesen világra hozott, 9 százaléuk a megszületettnél kevesebbet, 35 százaléuk viszont többet vállalna. A gyermektelen nők bánták meg leginkább az akaratlagosan vagy akaratlanul kialakult helyzetüket, mivel több mint 90 százaléuk vállalna legalább egy gyermeket. Az egygyermekes nőknek csak mintegy 28 százaléka elégedett családnagyságával, 71 százaléuk legalább még egy gyermeket vállalna, ha újra kezdhetné életét. A kétgyermekesek alkotják a leginkább kiegyensúlyozott kategóriát, mi-

vel több mint $\frac{3}{4}$ -ük ismét ezt a családtípust valósítaná meg, de közöttük is többen vannak azok, akik legalább három gyermeket vállalnának egy újrakezdés esetén (17 százalék), mint azok, akik a két gyermeket már soknak tartják (5 százalék). A háromgyermekesek döntő többsége (69 százaléka) is ugyanúgy tenne, ha ismét előlről kezdhethé, az elégedetlenek között viszont náluk már a háromnál kevesebb gyermeket vállalók vannak többségben (27 százalék). Hasonló a helyzet a négy vagy több gyermekes családoknál, akiknek 43 százaléka vállalna kevesebb gyermeket, ha újra kezdhethé életét. A férfiaknál feltűnő, de nem meglepő módon szinte pontosan ugyanazok az arányok jöttek ki az azonos, kevesebb, vagy több gyermeket vállalók tekintetében, és a családstruktúrában is hasonlóak a változtatási szándékok irányai és arányai a gyermekszámmal elégedettek és elégedetlenek között (4.8. táblázat).

4.8. táblázat

Élveszületett és retrospektív gyermekszám nemek szerint (%)

Ha újra kezdené az életét	Élve született gyermekszám					Összesen
	0	1	2	3	4–X	
45 év feletti nők						
Ugyanannyi gyermeke lenne	8,7	27,5	77,5	68,8	56,8	56,3
Kevesebb gyermeke lenne	–	1,7	5,0	27,4	43,2	8,8
Több gyermeke lenne	92,3	70,8	17,5	3,8	–	34,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
50 év feletti férfiak						
Ugyanannyi gyermeke lenne	13,9	25,9	76,6	70,5	51,4	56,3
Kevesebb gyermeke lenne	–	2,1	3,6	23,8	48,6	7,6
Több gyermeke lenne	86,1	72,0	19,8	5,7	–	36,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4.4. Családpolitika és gyermekvállalás

Egy a gyermekvállalást elősegíteni, támogatni szándékozó családpolitikát két fontos területen tudnák segíteni, orientálni a panelvizsgálat eredményei. Az egyik azoknak az okoknak a feltárása és bemutatása, amelyek közrejátszanak abban, hogy az emberek nem vállalnak (több) gyermeket, jóllehet koruk vagy egészségi állapotuk ezt lehetővé tenné. A másik terület a felvétel idején működő családpolitikai intézkedések értékelése a válaszolók szemszögéből, illetve fogadtatásának és hatásának bemutatása oly módon, hogy a kérdezettek megítélése szerint az egyes intézkedések mennyiben járulnak(tak)

hozzá, vagy segítik elő a kívánt családnagyság megvalósítását. Az elemzés ebben az esetben is leszűkül arra a népességcsoportra, akik potenciálisan még vállalhatnak (további) gyermeket, vagyis vizsgálatunk esetében a 45 éves és fiatalabb nőkre és az 50 évnél fiatalabb férfiakra. A kérdéskör természeténél fogva közülük is főleg a nők véleményére koncentrálok, mint a témakör szempontjából leginkább kompetens népességre, és a férfiak véleményére csak akkor tér ki, ha az markánsan eltér a „gyengébb” nem véleményétől.

Az eredmények szerint a vizsgált népességekategóriákban a nők valamivel több mint fele (53 százaléka), a férfiak 50 százaléka nyilatkozott úgy a felvétel idején, hogy nem kíván több gyermeket. Zömükben a propagatív kor idősebb korosztályiból kerülnek ki, és azokból a társadalmi csoportokból, akiknek az átlagosnál már több gyermekük van életben. A további gyermeket nem kívánó nőknek átlagosan 188, a férfiaknak 168 gyermekük született a felvétel idejéig (100 kérdezetre számítva). Ezek az átlagok jóval magasabbak, mint összességében a 45 éves és fiatalabb nők, illetve az 50 évesnél fiatalabb férfiak élveszületett gyermekszámai (122, illetve 102).

Ami a további gyermekvállalás mellőzésének okait illeti, az említések gyakoriságának sorrendjében a következő kép tárul elénk. A leggyakrabban említett indok túlságosan általános és megfoghatatlan a családpolitika számára. Az „ennyi gyermeket szerettem volna”, „ennyit terveztem”, ugyanúgy az első helyen szerepel az egygyermekes, mint a négy vagy több gyermekes nőknél. Ez nem más, mint hogy megvalósítottam korábbi családterveimet, elképzeléseimet és nem kívánok a továbbiakban ezzel a kérdéssel foglalkozni. A második helyen már megjelennek és kemény hatnak az anyagiak: „nem engedhetem meg magamnak a további gyermekvállalást” – mármint az anyagi megterhelés miatt. Ez az indok is ugyanúgy a második helyen szerepel (igaz némileg eltérő gyakorisággal) az egygyermekes, mint a négy vagy több gyermekes családoknál. Az egygyermekesek főleg a gyermeknek adott ellátást, juttatást, támogatást nem engedhetnék meg a megszokott színvonalon, ha még egy gyermeket vállalnának, a három, négy, vagy ennél több gyermekeknél viszont lehet, hogy anyagi összeomlást jelentene még egy gyermek vállalása. A harmadik hely teljes meglepetés, amire talán titkon számítani lehetett, de arra nem, hogy ilyen elementáris erővel tör felszínre. A „bizonytalanok tartom a jövőt” válasz elgondolkoztató. Ebbe sok minden beleérthető és belemagyarázható, az egyéni és családi helyzeten keresztül a társadalom egészének és az ország helyzetének bizonytalan jövőéig. További kutatást érdemel, hogy mit takar az emberekben ez a bizonytalanság. A negyedik helyen megjelölt indok konkrét és egyértelmű, de vannak benne szubjektív elemek. Az „idősnek tartom magam” a további gyermekvállalásra talán érthető a nagycsaládos szülőknél, az egygyermekes anyáknál azonban inkább a késői gyermekvállalás következménye a testvér elmaradása. A következő két indok a gyermekesek munkavállalási nehézségeivel,

illetve a lakáshellyel kapcsolatos. Ezt követik a megfelelő családi háttérre történő hivatkozás, és a terhességgel, szüléssel kapcsolatos félelmek. Meglepően hátul szerepel az egészségi állapotra hivatkozás és a párkapcsolat stabilitásának említése a további gyermekvállalás elmaradásának okaként. A gyermekek száma szerint nincsenek lényeges eltérések az említett rangsorban. Kivétel csak egy van, amiről eddig nem esett szó, és ez a gyermektelenek indokainak alakulása. Nem nagy számról van szó, hiszen a további gyermeket nem kívánók mindössze 11 százaléka gyermektelen, de eltérő magatartásuk figyelmet érdemel. A gyermekteleneknél a „szabadidejét meg akarja őrizni” szerepel elsődleges indokként, ami a kényelem, nyugalom megtartására irányuló igényt fejezi ki. A második helyen említett „bizonytalan jövő” iránti aggodalom a gyermekteleneknél még kevésbé világos, mint a gyermekeseknél. Nem tudni, hogy a gyermeke jövője iránti aggodalom, vagy más miatt nem vállalnak egy gyermeket sem. A harmadik indok figyelmeztető jel a késői gyermekvállalás még későbbi következményeire, amire nyugati szerzők gyakran hívják fel a figyelmet. Kifutott az időből az egyéb teendők miatt, és most már „idősnek tartja magát” akár egyetlen gyermek világra hozatalára is. Míg a szabadidő megőrzése inkább az akaratlagos, az „idősnek tartja magát” már az akaratlan gyermektelenség velejárója. Lehet, hogy már nem is születhet gyermeke. A terhesség és a szülés nehézségeire történő hivatkozás, bár hihető, de kissé anakronisztikus a gyermektelen nőknél, és hasonló módon nehezen értelmezhető az anyagiakra történő hivatkozás. A lakáshelyzet, a családi háttér, a segítség hiánya, és szakmai karrierre történő hivatkozás követi az előbbi indokokat a gyermektelen nőknél (4.9. táblázat).

4.9. táblázat

Miért nem kíván több gyermeket?

Indokok a gyermekes nők említése sorrendjében (%)	45 éves és fiatalabb	
	gyermekes nők	gyermektelen nők
Ennyit szeretett volna	64,6	6,2
Anyagilag nem engedhetik meg	43,5	19,2
Bizonytalanak tartja a jövőt	37,6	28,7
Idősnek tartja magát	36,7	24,8
Nehezebben kapna munkát	22,4	14,6
Lakáshelyzete nem megfelelő	20,8	18,6
Nincs megfelelő családi háttér	15,9	17,8
A terhesség, szülés nehézségei	13,4	19,4
Egészségi állapot miatt	11,1	10,1
A gyermek gondozásával járó nehézség miatt	10,1	9,3
Szabad idejét meg akarja őrizni	9,9	31,0
Kapcsolatát nem érzi stabilnak	6,2	8,5
Hátráltatná szakmai fejlődését	6,1	16,2

Párja ellenzi	6,0	0,8
Szülők rokonok befolyásolják	1,0	–

Bár a (további) gyermeket nem kívánók közel 30 százaléka tudna elképzelni (talan) olyan feltételt vagy körülményt, aminek teljesülése esetén mégis vállalkozna még (egy) gyermekre, ezeknek nincs köze a felvétel idején működő családpolitikai kedvezményekhez. Többségük (52 százalék) úgy véli, hogy a hatályos családpolitikai kedvezményeknek nincs szerepe abban, hogy a családokat elősegítse az általuk tervezett gyermekszám megvalósításában. Saját magukra vonatkoztatva ez a múltat jelenti (nem volt szerepe), hiszen további gyermeket nem kívánván már bejezettnek tekintik családnagyságukat. Mindemellett 26 százalékuk szerint volt valami szerepe, 16 százalék pedig nagy szerepet tulajdonított a felvétel idején működő családkedvezményeknek terveik megvalósításában. Viszonylag egységes a kép a családtámogatási intézkedések fontosságának megítélésében a gyermeket már nem kívánó nők körében. Első helyen, a többihez viszonyítva is magas arányban (42 százalékkal), a családi pótlék szerepel. Figyelmet érdemel, hogy valamennyi családtípusnál a gyermekszámtól függetlenül mindenütt az első helyen említették. Ezt követi a gyermekek után járó adókedvezmény, majd a lakáskölcsön közel egyforma, de a családi pótlékhoz viszonyítva jóval alacsonyabb arányban (14, illetve 13 százalék). Végül a gyes, a gyed majd a nagyszülői gyes zárja a fontossági sort (4.10. táblázat).

4.10. táblázat

A családtámogatási juttatások fontossága

Juttatások a gyermeket még kívánó nők rangsorában (%)	További gyermeket	
	kíván	nem kíván
	45 éves és fiatalabb nők	
Családi pótlék	29,7	42,7
Lakáskölcsön	18,1	13,5
Gyermekgondozási segély (gyes)	16,0	10,7
Gyermekgondozási díj (gyed)	13,4	9,4
Adókedvezmény	10,2	14,1
Nagyszülői gyes	3,4	2,0

Némileg más a kép azoknál a családoknál, nőknél, akik kívánnak még gyermeket. Jóval fiatalabbak, iskolázottabbak és lényegesen kevesebb gyermekük született, mint az előző népességcsoportnak. Eddig jórészt halogatták a gyermekvállalást, 100 nő mindössze 50 gyermeknek adott életet, közel kétharmaduk még gyermektelen, de a szándék és akarat megvan bennük. Átlagosan 175 gyermeket szeretnének még a közeljövőben. A családpolitikának valójában ezt a népességcsoportot lehet és kell megcéloz-

nia, hogy a kívánságok minél nagyobb mértékben valóra váljanak. A családtámogatások szerepét is másként látják (remélik), mint a gyermeket már nem kívánó nőtársaik. Közel egyforma mértékben vélik úgy, hogy a családi kedvezményeknek nincs egyáltalán, illetve nagy szerepük van a tervezett gyermekszám megvalósításában (29, illetve 28 százalék), a többség pedig még bizonytalan ennek megítélésében (38 százalék), mert a „talán, részben van szerepe” válasz mellett döntött (4.11. táblázat).

4.11. táblázat

A családtámogatási juttatások szerepe a gyermekvállalásban (%)

A családtervek megvalósításában, hogy annyi gyermekük legyen amennyit szeretnének	További gyermeket	
	kíván	nem kíván
	45 éves és fiatalabb nők	
Nagy szerepük van	28,0	15,9
Talán, részben van szerepük	37,8	25,9
Egyáltalán nincs szerepük	29,3	52,4
Nem tudja	4,9	5,8
Összesen	100,0	100,0

A konkrét intézkedések fontosságának értékelésében is találni némi eltérést a gyermeket már nem kívánó nőtársaikhoz képest. A családi pótlékot náluk a lakáskölcson követi a második helyen az adókedvezménnyel szemben, ami érthető és praktikus gondolkodást jelent a gyermeket még kívánó nőknél. Az adókedvezmény azoknak nyújt jelentős támogatást, akiknek már több gyermekük van, a lakáskölcson viszont egy jobb, nagyobb vagy komfortosabb lakás reményében további gyermekvállalásra serkenthet. A harmadik és negyedik helyen viszont a gyermeket még kívánó nőknél a gyed és a gyed szerepel, továbbra is megelőzve a gyermekek után járó adókedvezmény jótékony hatását. A már meglévő gyermekszám szerint is különbözik a fontossági sorrend. Az egy és kétgyermekes, de még gyermeket kívánó nők a gyed szerepét emelik ki azzal, hogy a második helyen preferálják a támogatások között, a háromgyermekesek pedig az adókedvezményt értékelik magasan, mivel a családi pótlékot követően a második helyre teszik a fontossági sorrendben. A családtámogatások szerepét, jelentőségét tehát mindenki a saját konkrét helyzete, illetve a további tervek, szándékok, elképzelések alapján ítéli meg és értékeli, ami elfogadható, érthető és praktikus magatartást jelent.

4.5. Összefoglalás

A visszafogottabb, megfontoltabb vagy halogatott gyermekvállalás főleg 25 év alatti fiatal nőkre és a 30 év alatti férfiakra jellemző. Ennek legszembetűnőbb jele a gyermektelenek korábban nem tapasztalt magas aránya. Úgy tűnik, hogy a mai fiatalok tudatosan készülnek egy kisebb családnagyság megvalósítására, ami már a tervek szintjén sem éri átlagosan a 2 gyermeket. Új és meglepő jelenség, hogy megjelentek az akaratlagos gyermektelenség első jelei, ami korábban nem volt jellemző a hazai családtervekre. A kisebb tervezett családnagyság mögött a gyermektelenséget tudatosan vállalók 10–20 százalék közötti arányai húzódnak meg. Ez a magatartás főleg a 25 év alatti korosztályokra, a nőtlen, hajadon családi állapotokra és a fővárosban élő fiatalokra jellemző. A családtervek megvalósulása esetén főleg az alacsonyabb iskolai végzettségű, az anyagiilag kevésbé tehetős családok, és a községekben élő női népességnél látszik biztosítva a bővített reprodukció. Az emberek általában több gyermeket tartanak ideálisnak egy mai magyar családban, mint amennyi gyermeket saját családjukba kívánnak, vagy amennyit már ténylegesen világra hoztak. Jóval kevesebben tartják ideálisnak a gyermektelenséget és az egy-gyermekes családmodellt, mint ahányan ezt tervezik, vagy már megvalósították. A szülőképes koron már túl lévő, és végső családnagyságukat kialakított nők és férfiak csak valamivel több mint fele elégedett a megszületett gyermekeinek számával. Több mint 1/3-uk a ténylegesen születettnél több gyermekre vállalkozna, 8–9 százalékuk viszont kevesebbet vállalna, ha újra kezdené az életét. Az előbbiek főleg a gyermektelen és egygyermekes, az utóbbiak kisebb mértékben a három, többségükben a négy vagy többgyermekes családokból kerülnek ki. A családtámogatási intézkedések közül a gyermeket még kívánó nőknél a családi pótlék mellett a kedvezményes lakáskölcsön, valamint a gyés és gyed a legnépszerűbb, ugyanakkor megoszlanak a vélemények arról, hogy milyen szerepet játszanak a jelenleg működő családtámogatási formák a kívánt gyermekszám, vagyis a családtervek megvalósításában.

5. Öregedés – nyugdíjba lépés, nyugdíjas lét – öregkor

(Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter)

A népesség öregedésével járó társadalmi, demográfiai problémák az elmúlt évtizedben szinte világszerte az érdeklődés középpontjába kerültek. Magyarországra is jellemző, hogy fokozatosan növekszik az idősebbek, főként pedig az öregkorúak részaránya. Mivel egyre kevesebb aktív kényszerül eltartani egyre több idős embert, ez nem túlságosan kedvező helyzet, ám az élettartam meghosszabbodása nagyon is örvendetes jelenség. Meghosszabbodott az idős kor periódusa, jóllehet ez az életszakasz biológiailag, pszichológiailag, szociálisan, gazdaságilag, pénzügyileg, egészségi szempontból igen jelentősen eltér az aktív kortól. Az öregedés és a gazdasági aktivitás elvesztése életünknek kiemelkedően jelentős fordulópontja. Az „Életünk fordulópontjai” című követéses (panel) módszerű vizsgálat azt célozza, hogy pontos képet kapjunk a következőkről:

- Változik-e az a társadalmi miliő, amelybe az idős embereknek bele kell illeszkedniük; a fiatalabb generációk vajon megértéssel, toleranciával fordulnak-e a megöregedett emberek felé, vagy pedig türelmetlenül, olykor előítéletesen. Korábbi kutatásainkra támaszkodva módunkban áll ezt hosszabb időtávban is vizsgálni. Tudakoljuk továbbá, mennyire vált általánossá az a szemléletmód, hogy a szerényebb nyugdíjas életmódra való felkészülést fiatalabb korban célszerű elkezdeni.
- Szeretnénk megtudni, hogy a középkorú, vagy annál idősebb, de még nem nyugdíjas népesség tervezi-e tudatosan azt, hogy saját életében hogyan lép majd át e korábitól markánsan eltérő életszakaszba, és
- a már nyugdíjban lévők hogyan alakították ki mindennapi életüket, új életformájukat, mennyire aggodalmaskodnak arra az időszakra gondolva, amikor képességeik visszafordíthatatlanul megromlanak.

A panel-módszer sajátossága, hogy a későbbiekben mindezt az egyéni élethelyzetek változásán keresztül is nyomon követhetjük: a mostani „alaphelyzetet” követő második hullámban figyelmünket a véleményváltozásokra, illetve az idő közben nyugdíjba lépők helyzetváltására fordíthatjuk. A kérdezés első hullámának adatai alapján célunk csak a kiinduló helyzet leírása lehet.

5.1. Vélemények az öregségről

Ha a társadalom öregekhez való viszonyát, a közvéleményben cirkuláló jellegzetes nézeteket vizsgáljuk, jó tudni, van-e valamiféle konszenzus abban: hány éves kortól számít az ember öregnek. Nem csoda, ha e kérdésben nagy a vélemények szórása, hiszen az öregedés meglehetősen hosszú folyamat, amely különböző szakaszokra bomlik. A WHO újabban így adja meg az életszakaszok beosztását: 50–60 év az „áthajlás”, 60–75 év az idősödés kora, 75-től 90 évig tart az időskor; 90 év fölött aggkorról, 100 fölött pedig matuzsálemi korról beszélünk. Ezeket az életszakaszokat azonban számos körülmény szelheti keresztül: az eltérő életutak, lakóhely, családi viszonyok csakúgy, mint az aktivitás, a kulturális szint, vagy éppen az egészségi állapot, aminek következtében az öregedés egyeseknél korábban, másoknál később következhet be, válhat látványossá.

Az öregedés kezdetét sokan szívesen kötik a nyugdíjba lépéshez, mivel ez többnyire az anyagi helyzet lényeges leromlását, s egyben az életmód markáns megváltozását jelenti. Húsz évvel korábban, 1982-ben a lakosság közel fele (48%) ezt az aktust (illetve az 50–60 éves életkort) tartotta az öregkor kezdetének, s csak 27% gondolta, hogy „nem az életkor számít, hanem az, hogy az illető mennyire egészséges, milyenek érzi magát”. A rendszerváltozás küszöbén, 1989-ben e kétféle vélemény között szembe-tűnően nőtt a távolság: a nyugdíjba lépés idejét ekkor már több, mint 62% gondolta az öregkor kezdetének, s csupán 14% hitte úgy, hogy „nem az életkor számít”. Oka talán az életszínvonal általános leromlásában keresendő: az egyre szerényebb életmód kialakítására kényszerülők életmódja már a „fiatal nyugdíjasok” esetében is inkább az igazán öreg emberek életmódjára hasonlított. A rendszerváltozás első évtizedének végére, 2001-re viszont elég jelentősen módosultak a nézetek. A „*Véleménye szerint hány éves kortól számít az ember öregnek?*” kérdésre adott válaszok alapján ma átlagosan a 65 évet valamivel meghaladó életkort, 65,12 évet gondolják az öregkor kezdetének (igaz, 16% nem tudta ezt az évek számával meghatározni). E véleményváltozásban feltehetően a nyugdíj-korhatár idő közben 62 évre történő felemelése is szerepet játszik, ám az átlagok minden kategóriában – ugyan elég nagy szórással – de meghaladják a „hivatalos” 62 évet is. Az „öregségtudat” az átlagosnál is jóval magasabb életkorhoz kötődik a 60–75 éveseknél (66–67 év), a fővárosiak (67,28 év), a diplomások (67,40 év), illetve a magas jövedelműek (66,37 év) körében. Az átlagosnál korábbra teszik viszont az öregedés kezdetét – érthető módon – a 18–29 évesek. Más oldalról korábbi öregedéssel számolnak a kisebb városok és a községek lakói, az érettségivel kevesebb iskolával rendelkezők, a munkanélküliek, illetve az alacsony jövedelműek is.

Mivel az öregséget az emberek nem kizárólag az évek számához kötik, azt is megjelölhetjük: nézetük szerint milyen tulajdonságok jellemzik legjobban az öregkort. A kérdőívben felkínált nyolc tulajdonság rangsora alapján az tűnik ki, hogy ma az öreg-

korhoz sokkal inkább a másokra utaltságot, a rossz egészségi állapotot, a szellemi leépülést kapcsolják, semmint a 65. év betöltését, vagy a nyugdíjas státust.

5.1. táblázat

*Mi jellemzi legjobban az öregkort?**

	Az említések %-ában
Nem tudja ellátni magát, másokra van utalva	60,6
Szellemileg leépült	50,7
Megromlott az egészségi állapota	48,4
Elmúlt 65 éves	37,1
Nehezen tud alkalmazkodni a változásokhoz	35,8
Nem tud problémákat megoldani	28,7
Öregségi nyugdíjas	22,9
Unokája van	8,4

* A százalékok összege nem egyenlő százszal, mivel a válaszadók a három legjellemzőbbet jelölhették.

A kétféle (az évek számára és a tulajdonságokra irányuló) kérdés eredménye tehát arra vall, hogy az emberek az öregség kezdetét későbbi életszakaszra helyezik, mint 20, vagy 13 évvel ezelőtt. A WHO kategóriáit alapul véve egy-két évtizeddel korábban legtöbbször már az ún. „áthajlás” korát is „öreg”-nek minősítették; ma azonban inkább az „idősödés”-re, illetve az „idős kor”-ra gondolnak. Másképp szólva: az öregség kritériumát az emberek ma sokkal inkább a munkabírás, a közérzet, a szellemi-fizikai állapot szintje szerint határozzák meg, semminthogy a gazdasági aktivitás elvesztésének szomorú aktusához, a nyugdíjba vonuláshoz kötnék.

Úgy tűnik fel, e véleményváltozásnak hatása van az *öregekkel kapcsolatos sztereotípiák* alakulására nézve is. A közvéleményben kissé csökkent az öregek bizonyosfajta negatív tulajdonságainak hangoztatása (pl. az, hogy gyanakvóak, mindenkinen ellenséget látnak; nem szívesen vállalnak részt a fiatalok gondjaiból; szeretnek bele-szólni a fiatalok családi életébe; semmi sincs ínyükre, mindenért zsörtölődnek), míg a pozitívumok elismerése változatlanul elég magas szintű (pl. tiszteletet érdemelnek, jól tesznek a családi életnek, joguk van arra, hogy szerelmesek legyenek). Összességében tehát némileg növekedett az öregek szeretetteljes, toleráns megítélése.

Ellentmondásosabb a kép az öregek *anyagi helyzetének* kérdésében (jogosak-e megélhetési gondjaik, panaszai, vagy sem), illetve abban, hogy a panaszok enyhítése mennyiben kötelessége a felnőtt gyermekeknek. Húsz esztendővel ezelőtt erősen megszólalt a közvélemény arról, hogy mennyire indokoltak az idősek anyagi jellegű panaszai – mára ha nem is erős, de többségi nézet, hogy igényeik, kifogásaik jogosak. Míg 1982-ben és 1989-ben a meghatározó többség (88, illetve 77%) tartotta úgy, hogy az

öregeknek jobban fáj a feleslegesség érzése, mint az anyagi problémák, ma ezt az embereknek már csak alig több, mint fele (53%) hiszi. (Megjegyzendő, hogy e kérdés szövege 2001-ben kissé módosult, lásd: 5.2. táblázat.) Mindezzel együtt azonban – jóllehet ma is teljesen elfogadott norma, hogy a felnőtt gyermekek kötelessége támogatni idős szüleiket - az ezzel egyetértők aránya az elmúlt évtized alatt 20 százalékponttal csökkent. A véleményváltozások mögött alighanem az sejthető, hogy a nyugdíjak szintje, a nyugdíjemelések mértéke az elmúlt tíz évben a nyilvánosság napirendjének egyik legmarkánsabb, évről-évre heves közéleti vitákat kiváltó eleme. Ez eredményezheti annak a nézetnek a felerősödését, hogy bármennyire elfogadott követelmény az idős szülőkről való gondoskodás, ez kevésbé lenne megterhelő, ha a nyugdíjából meg lehetne élni.

Végül némileg ingadozónak tűnik a közvélekedés abban, hogy mennyit ér a munkából lassan kiöregedők munkája, vajon kellően megbecsülik-e őket a munkahelyeken. E kérdésekben a vélemények lassú változása tapasztalható. Míg húsz esztendővel ezelőtt többségi nézet volt, hogy az öregek munkája – nagyobb tapasztalatuk miatt – többet ér a fiatalok munkájánál, mára ezt jobban megkérdőjelezzik az emberek. Húsz évvel ezelőtt még azt is lényegesen többen tapasztalták, hogy a munkahelyeken megbecsülik az idősebb, kiöregedő dolgozókat, míg ma a munkaadók részéről ilyesfajta toleranciát már kevésbé érzékelnek. A vélemények ingadozását feltehetően a munkapiacra szerzett tapasztalatok eredményezik. Egyik oldalról az, hogy ma a munkaadók készségesebben alkalmaznak 35–40 év alattiakat, és szívesen válnak meg az idősebbektől. Másik oldalról pedig a fiatal generációk sokszor idősebb munkatársaik tudásának, tapasztalatainak avulásával szembesülnek, s előrehaladásuk gátját abban látják, hogy az idősebbek elfoglalják előlük a munkahelyeket. Nem tudható, hogy e generációs ellentétek hosszabb távon mennyire hatnak az idős emberek tiszteletének, megbecsülésének kötelező normája ellen.

Az elmondottakat az ún. egyetértés-indexek alakulásával szemléltetjük. A válaszadók feladata ugyanis mindegyik vizsgálati évben az volt, hogy az egyes állításokról nyilatkozzanak: egyetértenek-e vele, vagy sem. A bizonytalan, illetve a „nem tudja” válaszokat figyelmen kívül hagyva az egyetértő és nem egyetértő vélemények arányait egy –100-tól +100-ig terjedő skálára számítottuk át. Az egyetértő vélemények döntő túlsúlyáról akkor beszélhetünk, ha az index értéke +50 felett van. (Ennek megfelelően –50 érték alatt a nem egyetértő vélemények vannak túlsúlyban.) Ha az index értéke 0 körüli, a pozitív és negatív értékítéletek nagyjából egyensúlyban vannak, vagyis a közvélemény abban a kérdésben meglehetősen megosztott.

5.2. táblázat

Az öregek, az öregség megítélése a közvéleményben, 1982, 1989, 2001

	Egyetértés-index		
	1982	1989	2001
Az öregek gyanakvóak, mindenkiben ellenséget látnak	-32	-44	-56
Az öregek ha tudnak, sem szívesen vállalnak részt a fiatalok gondjaiból	-48	-56	-63
Az öregek szeretnek beleszólni a fiatalok családi életébe	69	55	24
Az idősebb embereknek semmi sincs ínyükre, mindenért zsörtölődnek	-22	-41	-47
Nagyon jól tesz a családi életnek, ha a nagyszülők is osztoznak a mindennapi örömeiben, gondokban	89	86	77
Az öregek szívesen áldozzák fel mindenüket gyermekeikért	82	83	72
Az idős embereknek is joguk van arra, hogy szerelmesek legyenek	86	88	93
Az öregek nem kapnak annyi tiszteletet az emberektől, mint amennyit megérdemelnének	46	70	52
Az öregek nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogyan mondják magukról	6	-30	-35
Az öregeknek jobban fáj a feleslegesség érzése, mint az anyagi problémák (2001-ben: nagyobb problémát jelent a feleslegesség érzése, mint az anyagi helyzetük)	91	83	28
A felnőtt gyermekeknek mindenképpen kötelességük, hogy támogassák idős szüleiket	96	86	65
A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából	-32	18	20
Az öregek munkája – nagyobb tapasztalatuk miatt – többet ér a fiatalok munkájánál	20	-12	-9

Az a szemlélet, hogy a meglehetősen szerény *nyugdíjas életmódra* érdemes előre *felkészülni*, ma még nem mondható általánosan elterjedtnek. Igaz, sokak számára a nehéz napi megélhetés nem is teszi lehetővé, hogy majdani nyugdíjuk kiegészítéséről előre gondoskodjanak. Jellegetes, hogy az *egyéni takarékoskodás, pénzgyűjtés*, más oldalról pedig a *nyugdíj melletti munkavállalás* reménye ma lényegesen vonzóbb (vagy talán pillanatnyilag kevesebb elkötelezettséget jelentő) lehetőségnek tűnik, mint *életjáradéki szerződést, nyugdíjbiztosítást kötni, vagy csatlakozni egy önkéntes nyugdíjpénztárhoz, egészségpénztárhoz*. Ez utóbbi formáknál valamivel többen látják a megoldást abban a – jelenleg még távolinak tűnő – perspektívában, hogy a drasztikus anyagi leromlást *lakás-körülményeik megváltoztatása révén akadályozzák meg*.

5.3. táblázat

*A nyugdíj kiegészítését célzó előtakarékosági, vagy egyéb tervek**

Tervek a nyugdíjas korra való felkészülésben	Már megkezdte, már megvalósította	Tervezi	Nem foglalkozik vele, nem tudja	Összesen
Takarékoskodás, pénzgyűjtés	31,5	21,6	47,0	100,0
Nyugdíj melletti munkavállalás	4,6	21,6	73,9	100,0
Lakáskörülményeinek megváltoztatása (pl. kisebb, olcsóbb lakás, összeköltözés gyerekeivel, albérlő tartása stb.)	2,3	12,7	85,0	100,0
Életjáradéki szerződés, nyugdíjbiztosítás kötése	14,5	7,4	78,1	100,0
Csatlakozás egy önkéntes nyugdíjpénztárhoz, egészségpénztárhoz	27,9	7,6	64,4	100,0
Egyéb terv	3,1	7,1	89,8	100,0

* 18–74 év közötti teljes lakossági minta, N=16 394. A nyugdíjasoknál a nyugdíjazást megelőzően elvégzett felkészülés, másoknál felkészülési tervek.)

5.2. A nyugdíjba lépés körülményei

Külön kérdéscsoporttal vizsgáltuk a nyugdíjazásban érintett válaszadók két csoportját:

- azokat a középkorú (46 éves), vagy annál idősebb férfiakat és nőket, akik még nem részesülnek nyugdíj-ellátásban, azt tudakolva: számításuk szerint mikor lesznek nyugdíjasok, s hogyan képzelik majdani nyugdíjas életüket, továbbá
- az adatfelvétel évében már nyugdíj-ellátásban részesülőket: nyugdíjba lépésük körülményeit, jelenlegi helyzetüket.

5.2.1. A középkorú és idősebb aktívak elképzelései, tervei nyugdíjazásuk időpontjáról és a nyugdíjas évekről

A teljes minta közel 1/5-e (17%, 2750 fő) betöltötte 46-ik életévét, de a felvétel időpontjában még nem voltak nyugdíjasok. Legnagyobb részük (43,6%) még 50 év alatti, 38,6% 50–54 közötti volt, 17,8% pedig már relatíve közelebb áll a nyugdíjazáshoz, 55 éves, vagy idősebb. Közöttük mindössze 5,2% azok aránya, akik most még nem tudják, hány éves korukban nyugdíjazzák őket, egyötödük (19,2%) az évszám meghatározása nélkül úgy válaszolt:” akkor, amikor betöltik a hivatalos nyugdíj-korhatárt”, néhányan pedig (1,7%) szeretnének minél tovább aktívak maradni, addig, amíg véglegesen el nem

küldik őket. A nagy többségnek (73,3%) azonban pontos tudomása van nyugdíjba menetele életkoráról, s ez átlagosan megközelíti a 62 évet (60,71 év). Ez a korosztály tehát gyakorlatilag az új, 62 éves nyugdíjazási korhatárral tervezi életét.

A „vágott” nyugdíjazási életkor azonban ennél jóval alacsonyabb: átlagosan 56,22 év. Másképp szólva, a 46 éves és idősebb, még nem nyugdíjas generációk átlagosan mintegy 4–5 évvel hamarabb szeretnék nyugdíjba menni, mint ahogyan tudomásuk szerint a törvényeknek megfelelően nyugdíjazni fogják őket. Elgondolkodtató, hogy az „idő előtti” nyugdíjazás óhaja gyakorlatilag minden társadalmi-demográfiai kategóriára jellemző, jóllehet a férfiak, a fővárosiak, a diplomások, illetve a magasabb jövedelműek körében a tényleges és a vágott nyugdíjazás évének különbsége valamivel kisebb.

5.4. táblázat

*A várható és a vágott nyugdíjazási kor különbsége**

	Év
Nem	
férfi	- 3,89
nő	- 5,06
Iskolai végzettség	
8 osztálynál kevesebb	- 5,73
8 osztály	- 5,06
szakmunkásképző	- 5,52
érettségi	- 4,88
főiskola, egyetem	- 3,23
Korcsoport	
46–49 éves	- 5,75
50–59 éves	- 3,62
60–69 éves	- 1,27
Jövedelmi helyzet	
legalacsonyabb ötöd	- 5,55
2. ötöd	- 4,91
3. ötöd	- 5,00
4. ötöd	- 4,55
legmagasabb ötöd	- 3,81
Településtípus	
főváros	- 3,65
megyei jogú város	- 4,06
egyéb város	- 4,82

* A negatív érték jelentése: az adott csoport átlagosan ennyi évvel szeretne korábban nyugdíjba menni, mint ahogyan ténylegesen nyugdíjazni fogják.

A ténylegesnél jóval korábbi, vágott nyugdíjazási kor konkrét indokai egybecsengenek sok más felmérés adatával, és azt támasztják alá: a középkorú, vagy annál idősebb és még aktív kereső munkát végző emberek egészsége, munkabírása a kelle-

nél jobban megkopott, kevésnek érzik a családra fordítható, illetve a szabadon felhasználható idejüket. Úgy tűnik, sokan nehezen viselik azt is, hogy utolsó aktív éveiket a fenyegető munkanélküliség miatti aggodalommal kell tölteniük, illetve arra számítanak, hogy korábbi nyugdíjba lépés mellett még lehetőségük nyílhat jövedelmük kiegészítésére, míg 62 év fölött erre már jóval kevesebb lesz az esély.

5.5. táblázat

*A hivatalosnál korábbi nyugdíjba vonulás óhajának indokai**

Hamarább menne nyugdíjba, mert...	Az említések %-ában
elfáradt	42,1
a családjával szeretne foglalkozni	36,9
több szabad időt szeretne, elege van a kööttségekből	27,2
nem fenyegetné a munkanélküliség	20,0
egészsége megromlott	17,8
nyugdíj mellett pénzt szeretne keresni	12,6
másfajta munkát szeretne végezni	4,0
nem szereti a munkáját, munkahelyét	0,9
nem szorul rá, hogy dolgozzon	0,7
egyéb	11,5

* A százalékok összege nem egyenlő százszal, mivel válaszadók a több választ is megjelölhettek. Nem tudja: 15 fő.

Az egyes okokat a válaszadók jellemzői szerint vizsgálva érthető, hogy a „családjával szeretne foglalkozni”- indok a nőknél jóval gyakoribb (45,6%), mint a férfiaknál (27,6%). Jellegzetes a motivációk iskolai végzettség szerinti különbsége. Minél kevésbé iskolázott valaki, annál jellemzőbb, hogy a megromlott egészség, illetve a munkanélküliség elkerülése miatt szeretne hamarabb nyugdíjba menni, míg az iskolázottság növekedésével ezek szerepe egyre halványabb, s helyettük – például az érettségizettek és a diplomások körében – a családdal foglalkozás, a több szabad idő, a kööttségektől mentesülés vágya válnak a korábbi nyugdíjba vonulás meghatározó motívumaivá.

A vizsgált korosztálynak mindössze 7,7%-a nyilatkozott úgy, hogy a hivatalosan megállapítottnál később szeretne nyugdíjba vonulni. Az okok között első az, hogy „szükség lenne még a keresetére”, második hogy szereti munkáját, harmadik pedig, hogy „véltetően ekkor nem lesz még öreg annyira, hogy munkáját ne tudná ellátni”. Az első 5–10 év meglehetősen kritikus időszak; a „friss nyugdíjasoknak” ekkor kell kialakítaniuk új életformájukat, meg kell tanulniuk szerényebb feltételek között élni, illetve – ha van rá mód – néhány évig még nyugdíj melletti munkával kiegészíteni jövedelmüket. Az érintett, általunk vizsgált korcsoport 55%-át azonban még egyáltalán nem foglalkoztatja ez a kérdés, 29%-uknak általános, bizonytalan elképzelései vannak, s mindössze

16% számol be arról, hogy nyugdíjas életük első szakaszára (az első 5–10 évre) vonatkozóan konkrét elgondolásaik vannak. Ez érthető is, hiszen 46–50 éves korban még minden energiájukkal a jövő felé feszülnek; többnyire nem fejeződött még be gyermekeik taníttatása, életbe indítása, önálló lakáshoz segítése. Az életkor előrehaladásával azonban kissé intenzívebbé válik a nyugdíjas évek előre tervezése. Míg a 46–49 évesek 11%-a, az 50–54 évesek 16,4%-a, addig az 55 éveseknek és idősebbeknek már több mint egynegyede (26,6%) alakított ki konkrét terveket nyugdíjas éveire vonatkozóan.

Néhány konkrét lehetőséget a kérdőív is felkínált, az iránt érdeklődve, hogy ilyen tervek, elfoglaltságok foglalkoztatják-e az érintetteket. A lehetséges tervek, elfoglaltságok közül legnépszerűbb a gyermekek, unokák gondozásában való részvétel (v. ö. 5.6. táblázat).

5.6. táblázat

A nyugdíj mellett tervezett elfoglaltságok rangsora (%)

Elfoglaltság	Tervezi	Elképzelhetőnek tartja	Együtt
1. Gyermekek, unokák gondozása, felügyelete	47,7	19,1	66,8
2. Teljes vagy rész munkaidőben munkavállalás	25,2	20,5	45,7
3. Kötetlen munka vállalása	17,6	20,6	38,2
4. Mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munka	13,3	10,1	23,4
5. Vállalkozásba kezdés	6,4	7,0	13,4

Unokák gondozását, felügyeletét a nők 72,5%-a tervezi, de figyelemre méltó, hogy az erre számító férfiak aránya sem alacsony (62%). Demográfiai érdekesség, hogy az 55 éves és idősebb aktívak ugyanakkor kevésbé számolnak ilyesfajta elfoglaltsággal (56%), mint a „legfiatalabbak” (46-49 évesek), akiknek 69%-a tervezi unokák gondozásával, felügyeletével a nyugdíjas éveket. Az idősebbek unokái ugyanis néhány év múlva már kevésbé szorulnak felügyeletre, míg a 46-49 évesekéi feltehetően jórészt még meg sem születtek.

Minél inkább közelít valaki a nyugdíjazáshoz, annál határozottabban számol a majdani munkavállalás lehetőségével. Az 55 év felett még dolgozók egyharmada ezt kifejezetten tervezi, további 14% pedig elképzelhetőnek tartja. 46–54 év között azonban – ha vannak is munkavállalási tervek – ennél csekélyebbek és érthető módon bizonytalanabbak. A fővárosi lakosok az átlagost jóval meghaladó mértékben remélik a nyugdíj melletti kötött, vagy kötetlen munkavállalás lehetőségét, vagy akár vállalkozásba is fognának; a községekben élők pedig inkább mezőgazdasági jövedelem-kiegészítő munkára számítanak, amikor nyugdíjasok lesznek. Érettségi, kivált pedig diploma mellett a nyugdíj előtt állók több mint 50%-a bizakodik valamilyen munkavállalásban, míg az ennél alacsonyabb végzettségűek esetében – talán a lehetőségek reális mérlegelése követke-

tében – 20% alatt marad azok az aránya, akiknek nyugdíj melletti munkavállalási terveik vannak.

5.2.2 A „már nyugdíjasok” nyugdíjba lépésének körülményei

Az adatfelvétel időpontjában nyugdíjas státusban lévők a nyugellátás típusa szerint nem alkotnak homogén csoportot. 65,2%-uk saját jogon részesül öregségi, 2,7% korengedményes nyugellátásban, 2,8% pedig özvegyi nyugdíjban. Jelentős nagyságrendű (28,1%) a rokkant nyugdíjasok csoportja (rokkantságuk főképp fokozatosan kialakuló egészségkárosodás (45,7%), illetve betegség (42,1%) miatt következett be, 7,3%-uknál baleset következménye, 4,8% pedig veleszületett egészségügyi problémái miatt kap most rokkant nyugdíjat.) Viszonylag kis számban (1,3%) vannak olyanok, akik ún. „egyéb nyugdíjszerű ellátásban” részesülnek. Az egyes nyugdíjas csoportok társadalmi-demográfiai összetétele jellegetesen eltér, ezt mutatja be az 5.7. táblázat.

5.7. táblázat

A nyugellátás különböző formáiban részesülők összetétele (%)

	Összesen (N=4949)	Öreg- ségi	Korenged- ménnyel	Rok- kantsági	Özvegyi	Egyéb forma
		nyugdíjas				
Összesen	100,0	65,2	2,7	28,1	2,8	1,3
Nem						
férfi	41,5	38,3	62,9	51,5	2,2	26,2
nő	58,5	61,7	37,1	48,5	97,8	73,8
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Iskolai végzettség						
8 osztálynál kevesebb	15,1	16,6	3,8	8,7	52,2	24,8
8 osztály	34,1	32,3	31,8	37,2	37,5	41,0
szakmunkásképző	21,5	18,3	26,5	30,5	5,1	11,5
érettségi	20,1	21,0	25,8	19,1	3,7	18,0
főiskola, egyetem	9,2	11,5	12,1	4,5	1,5	4,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Korcsoport						
49 év alatt	5,3	0,2	4,7	20,2	0,7	3,8
50–54 évesek	9,2	0,6	9,4	34,3	2,2	15,4
55 év felett	85,8	99,1	85,9	45,5	97,0	80,8
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Jövedelem						
legalacsonyabb ötöd	17,5	9,2	13,8	31,9	44,9	39,3
2. ötöd	24,9	23,8	21,1	26,8	32,3	32,1
3. ötöd	25,3	28,6	24,4	19,0	18,1	16,1
4. ötöd	19,0	21,7	17,9	14,8	3,9	8,9
legmagasabb ötöd	13,3	16,1	22,8	7,5	0,8	3,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Településtípus						
főváros	16,5	20,0	15,2	10,3	5,2	1,7
megyei jogú város	19,3	19,6	22,0	18,8	11,9	20,7
egyéb város	27,0	26,5	31,8	28,0	19,3	36,2
község	37,2	33,8	31,1	42,8	63,7	41,4

összesen 100,0 100,0 100,0 100,0 100,0 100,0

Mint látható, a rokkant nyugdíjasok összetétele jellegzetesen eltér az öregségi nyugdíjasokétól: e csoportnak több mint fele férfi, illetve 55 év alatti. Figyelemre méltóak az egyes nyugdíjas csoportok közötti jövedelmi különbségek is: a saját jogon öregségi nyugdíjasok helyzetét igen jelentősen alulmúlják a rokkant és özvegyi nyugdíjasok, valamint az egyéb ellátásban részesülők körülményei – ez utóbbi három nyugdíjas csoport a közepesnél alacsonyabb jövedelmű kategóriákhoz tartozik. Ami a két legnagyobb létszámú nyugdíjas csoportot illeti, elmondható, hogy a rokkant nyugdíjasok között pl. több mint háromszor annyi a szegény, mint a saját jogú öregségi nyugdíjasok között (a szegénység mérőszámának a 7. fejezetben leírt meghatározása szerint). Ez részben e két nyugdíjas csoport eltérő családi körülményeivel is összefügg. Míg az öregségi nyugdíjasok meghatározó többsége párjával együtt él kétszemélyes háztartásban (44,8 %), vagy egyedül (25,1%), addig a rokkant nyugdíjasok közel 60 százalékának háztartásában – minthogy korstruktúrájuk fiatalabb – más családtagok (főképp gyermekek) is élnek. Ez a tény – az alacsonyabb nyugdíjjal együtt – mintegy egyötödüket a szegénység felé sodorja.

5.8. táblázat

A családi körülmények típusai és a szegények arányai a saját jogú öregségi és a rokkant nyugdíjasok csoportjaiban (%)

A családi körülmények típusai	A típusok megoszlása		A szegények aránya	
	öregségi nyugdíjas	rokkant-nyugdíjas	öregségi nyugdíjas	rokkant-nyugdíjas
Egyedül él, egyszemélyes háztartásban	25,1	15,4	3,1	27,0
Párkapcsolat nélkül él többszemélyes háztartásban	12,3	16,5	13,2	18,8
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	44,8	25,3	4,0	12,3
Párkapcsolatban él három- vagy többszemélyes háztartásban	17,8	42,8	7,0	22,3
Együtt	100,0	100,0	5,7	19,8

Viszonylag magas, 20,3% az aránya, akiknél az adatfelvétel idején jellemző és a nyugdíjazás időpontjában igénybe vett ellátási forma *nem teljesen esik egybe*, vagyis akik nyugállományba vonulásuk idején még más típusú ellátásban részesültek. Ez részben abból adódik, hogy a karkedvezményel nyugállományba vonulók idő közben megöregedtek és „öregségi nyugdíjassá” váltak, részben pedig a rokkantsági nyugdíjasok – elérve a hivatalos nyugdíjkorhatárt – az öregségi nyugdíjra térhettek át, amennyiben azt kedvezőbbnek találták, illetve rendelkeztek korábbi munkaviszonnyal. Egy-egy

esetben másfajta „átsorolások” is történtek (pl. özvegyi nyugdíjról saját jogú öregségi nyugdíjra).

Nyugdíjas válaszadóink közel 90%-a közvetlenül munkavégzés után került nyug-állományba. A munkában töltött évek átlagos száma 31,03 év, ami értelemszerűen férfiaknál magasabb (34,48 év), nőknél alacsonyabb (28,52 év). 5–6% azok aránya, akik a nyugdíjazást megelőzően munkanélküliek voltak, illetve 4–5% a nyugdíjazás előtt nem dolgozott (most pedig özvegyi, rokkant vagy egyéb ellátásban részesül). Mindkét nem esetében viszonylag kicsi azok aránya, akik 60, illetve 55 éves koruk betöltése utáni életkorukban, vagyis a korábbi hivatalos korhatáron túl mentek csak nyugdíjba. A rokkantosság azonban mindkét nemnél már a 31–45 éves kor között elkezdődött, sőt arányaik éppen ebben az életszakaszban a legmagasabbak. A férfiak és nők adatainak megkülönböztetését a korábban érvényes eltérő nyugdíjazási korhatár (férfiaknál 60, nőknél 55 év) indokolja.

5.9. táblázat

A nyugdíjba lépő korcsoportja a nyugdíjba menetelkor érvényes három nyugellátás típusnál, nemek szerint (%)

	Öregségi	Korengedményes	Rokkant
	nyugdíjas		
Férfiak			
30 év alatt	–	–	5,7
31–45 év között	0,6	3,8	33,2
46–50 év között	2,4	7,2	23,7
51–55 év között	11,9	28,3	23,9
56–60 év között	72,4	60,4	13,5
60 év felett	12,7	0,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
Nők			
30 év alatt	–	–	5,6
31–45 év között	0,3	1,8	35,6
46–50 év között	–	15,6	33,1
51–55 év között	80,7	77,8	23,3
56–60 év között	16,4	4,7	1,0
60 év fölött	2,6	–	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Maga a nyugdíjba lépés meghatározó módon az érintettek saját (48,9%), illetve a munkahellyel közös (32,4%) döntése volt, s csak 13,2% érezte azt, hogy „elküldték”. 5,4% nem tudja (már) pontosan, hogy hogyan is történt a nyugdíjazásáról való döntés.

Megkíséreltük annak vizsgálatát is, hogy vajon a rendszerváltozással bekövetkező nagyarányú munkanélküliségnek, illetve a nyugdíjkorhatár felemelésének volt-e/van-e szerepe a biztonságosabb „nyugdíjba menekülésben”. Ennek formája lehet akár a kor-

engedményes nyugdíjba vonulás, akár a leszázalékolás. Direkt módon rákérdezve összességében a nyugdíjasok 13,6%-a nyilatkozott úgy, hogy a nyugdíjazás melletti döntésében szerepet játszott az elbocsátás, a munkanélküliség miatti aggodalom, további 1,8% pedig bizonytalan, „nem tudja” választ adott erre a kérdésre. Indirekt módon közelítve, összehasonlítottuk a rendszerváltozás előtti és az azt követő periódusokban különböző ellátási típusokat igénybe vevők arányait. Arra számítottunk, hogy amennyiben az 1991–95 közötti, valamint az 1996 utáni időszakban megnövekszik a korengedménnyel és rokkantsággal nyugdíjba lépők aránya az ennél korábban nyugdíjba mentekhez képest, az igazolhatja feltevésünket: e társadalmi-gazdasági változásoknak volt efféle hatása. Az eredmények ezt alátámasztani látszanak. A rendszerváltozás után korengedménnyel nyugdíjba vonulók aránya az 1990 előttinek több, mint kétszeresére nőtt, a rokkantsági nyugdíjba lépőké pedig 1991–95 között 5, 1996 után 15 százalékponttal lett magasabb, mint az 1990 előtt rokkant nyugdíjba kerülteké.

5.10. táblázat

A nyugdíj-ellátás három fő formájába újonnan belépők arányai 1990 előtt, 1991–95 között és 1996 után (%)

A nyugellátás típusa a nyugdíjba lépéskor	A nyugdíjazás időszaka			Együtt
	1990 előtt	1991–95 között	1996-ban és később	
Saját jogú öregségi	58,9	44,3	36,3	47,5
Korengedményes	6,5	15,0	14,6	11,7
Rokkantsági	30,4	35,4	45,3	36,4
Egyéb nyugdíj-ellátási formák	4,2	5,3	3,8	4,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Megjegyzendő, hogy az elmondottak a különböző időszakokban nyugdíjba lépők struktúrájának is függvényei (pl. annak, hogy az aktív keresők milyen ütemben „öregedtek”, illetve milyen ütemben romlott meg az egészségük – ezt még további elemzésekkel kell tisztáznunk). Az adatok azonban azt sejtetik, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények, nem utolsósorban a nyugdíj-korhatár felemelése sokakat indíthatott arra, hogy a munkával, munkahellyel kapcsolatos megpróbáltatások helyett a nyugdíjas életformát válasszák. E törekvés egybecseng a nyugdíj előtt állók jellegzetes beállítódásával (lásd e fejezet 5.2.1. pontját), akik fáradtságra, rossz egészségre, vagy a munkanélküliség fenyegetése miatt szívesen mennének nyugdíjba akár 4–5 évvel a hivatalos korhatár előtt.

5.3. A nyugdíjas életmód

A nyugdíjas ember életritmusát, napi időbeosztását alapvetően meghatározza, hogy folytat-e valamilyen *jövedelem-kiegészítő tevékenységet*. Hiszen ez nemcsak anyagi helyzetén lendít, hanem meghosszabbítja azt az időt, amikor még hasznosnak érzik magát. A munkahelyi személyes kapcsolatok pedig rendszeres és intenzív együttműködést biztosítanak a fiatalabb generációkkal, ami a szellemi frissesség fenntartásának egyik legfőbb biztosítója. Kétségtelen, hogy napjainkban a munkavállalási lehetőségek beszűkülése mindezek esélyét korlátozza. A 2001-ben 75 év alatti nyugdíjasok (beleértve az ellátások valamennyi típusát élvezőket) döntő többsége, 88,1%-a az adatfelvétel idején semmiféle jövedelemkiegészítő munkát nem végzett, 7,2% dolgozott folyamatosan alkalmazásban vagy szerződéssel, 4,7% pedig alkalmanként. Nyugdíj melletti munkavállalás tekintetében nincsen különbség az öregségi és a rokkant nyugdíjasok arányaiiban, özvegyi nyugdíj mellett azonban gyakorlatilag senki nem végzett jövedelemkiegészítő tevékenységet.

Ha figyelembe vesszük, hogy a mintabéli nyugdíjasoknak közel egyötöde (18,3%-a) elmúlt 70 éves, és ők már nemigen vállalnak munkát, ez az arány nem mondható túl alacsonynak. A 46 év fölötti, de még nem nyugdíjasok reményei (mint láttuk, csaknem 50%-uk határozottan, vagy „talán” tervezi, hogy 62 éves kora után még dolgozni fog) azonban azt sejtetik, hogy a realitások végülis a munkavállalási szándékok, remények alatt maradnak.

Függetlenül azonban a munkavállalástól, az idős emberek számára mind fizikai, mind szellemi kondícióik megőrzése miatt fontos, hogy szinte az élet végső határáig legyen olyan *tevékenységük* („kötelességük”), ami napi rendszerességet jelent életükben, tervszerűséget visz mindennapjaikba, aminek révén hasznosnak érezhetik magukat. E tevékenységfajták között kimagaslóan vezet a háztartás ellátása.

5.11. táblázat

A 75 évesnél nem idősebb nyugdíjasok napi „hasznos tevékenységeinek” rangsora (%)

1. A háztartás ellátása (főzés, mosás, házi munka, bevásárlás)	70,2
2. Háziállat tartása, gondozása	50,3
3. Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	48,7
4. Ház körüli munka, javítás, karbantartás	44,6
5. Gyerekek, unokák gondozása, felügyelete	32,5
6. Gyerekek, unokák háztartásába, gazdaságába besegítés	24,0
7. Betegápolás, valakinek az ellátása	13,4
8. Közéleti tevékenység, önkéntes munka	5,9

Mint látható, a gyerekek, unokák gondozása a nyugdíjasok alig egyharmadának jelent napi feladatot, míg a 46 év feletti, még nem nyugdíjasok mintegy 70%-a tervezi úgy nyugdíjas éveit, hogy biztosan, vagy valószínűleg unokáit fogja gondozni, felügyelni. Ez az igény a fiatal családok részéről azonban feltehetően éppen akkor válik aktuálissá, amikor a nagyszülők még dolgoznak, legfeljebb „friss nyugdíjasok”, és ez az igény csupán néhány évig áll fenn. A női nyugdíj-korhatár felemelése, a nyugdíj jövedelemszerző munkával való kiegészítésére törekvés (ami ugyancsak inkább a friss nyugdíjasok számára reális lehetőség), nem utolsó sorban pedig az intézményes gyermekellátás árfekvése, vagy az ettől való idegenkedés együttesen kétségkívül kedvezőtlenül hatnak a fiatalok családterveire. Az öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjasok napi tevékenység-rangsora gyakorlatilag nem különbözik egymástól. Az arányokban azonban van némi különbség: a rokkant nyugdíjasok kevésbé foglalkoznak háztartási munkával, és szívesebben végeznek ház körüli javítást, karbantartást – magyarázata a rokkant nyugdíjasok közötti magasabb férfi-arány. Az özvegyi nyugdíjasok esetében (akik szinte kizárólag nők) a háztartási munka méginkább meghatározó; mivel sokuk egyszemélyes háztartásban él, nincs is, aki ezt helyettük végezze. Az öregségi, illetve rokkant nyugdíjasokhoz képest többen tevékenykednek a mezőgazdaságban is (64% - nagy többségük községekben él), illetve többen enyhítik magányukat kutyával, macskával, halakkal, vagy más háziállattal (67%).

A napi tevékenységek társadalmi-demográfiai differenciálódása mellett a további, sorra kerülő panel-vizsgálatokban figyelmünket arra fordíthatjuk majd, hogy az életkor előrehaladásával hogyan szűkül be a mindennapi elfoglaltságok köre, illetve milyen tényezőktől függ az, hogy vannak akik szinte mindvégig aktív életet élnek, sokféle tevékenységet végeznek, s vannak olyanok is, akik ilyesfajta életmódról jószerével már a nyugdíjba lépéskor lemondanak.

5.4. Aggodalmak és remények

Aligha van olyan ember, aki idős korára tekintve nem aggodalmaskodik akár az egészségi állapot leromlása, akár a magányosság, akár az anyagiak, akár a gyerekek jövője miatt. Úgy tűnik fel azonban, hogy a társadalmi tapasztalatok kialakítják a mindennapi aggodalmaknak egyfajta struktúráját, amelyben azok rangsora nem különbözik lényegesen a még nem és a már nyugdíjasok gondolkodásában. Kilencféle témakörrel kapcsolatban kérdeztük meg a nyugdíj előtt állókat és a nyugdíjasokat arról: idős korukra gondolva aggodalmaskodnak-e azok miatt, s ha igen, mennyire.

Aggodalmaik intenzitása nem tér el lényegesen. Legerősebbek mindkét csoportban a gyermekek jövője, egészsége, a saját egészség és az anyagiak miatti aggodalmak. Érdekes, hogy a 45 év feletti aktívak semmivel nem szoronganak kevésbé az anyagiak miatt, mint a nyugdíjasok. Csekély (6 százalékpont) a különbség az egészségi állapot leromlása miatt aggódók között is, ám a fiatalabbaknál a „kicsit”, a nyugdíjasoknál a „nagyon” aggódók vannak túlsúlyban. (A családi helyzetre, a házassági, vagy partnerkapcsolat jövőjére, az özvegyülésre, elmagányosodásra vonatkozó aggodalmak – főként a nyugdíjasok esetében – sajnos, sokszor már meghaladtak, esetenként elég magas körökben a „nem érinti” válasz. Pontosabb képet kapunk, ha az adott problémákban érintettek „tiszta arányaira” fókuszálunk, amikor is az aggodalmaskodó nyugdíjasok arányai magasabbak.)

5.12. táblázat

*A jövőre, idős korára gondolva mennyire aggódik a következők miatt?
(„Még nem” és „már” nyugdíjasok véleménye, %)*

		Nagyon	Kicsit	Nem	Nem tudja	Összesen
		aggódik				
Saját egészségi állapot	„fiatalok”	28,4	51,5	18,9	1,2	100,0
	nyugdíjasok	47,7	38,3	13,7	0,3	100,0
Család, családtagok egészségi állapota	„fiatalok”	41,0	41,7	11,7	5,6	100,0
	nyugdíjasok	45,2	34,5	10,3	10,0	100,0
Gyermekek, unokák életkörülményei, biztonsága	„fiatalok”	48,3	32,7	9,3	9,7	100,0
	nyugdíjasok	47,8	30,0	9,5	12,7	100,0
Anyagiak	„fiatalok”	36,4	42,5	20,0	1,1	100,0
	nyugdíjasok	36,1	40,8	22,7	0,4	100,0
Özvegyülés, magány	„fiatalok”	21,7	31,8	40,1	6,4	100,0
	nyugdíjasok	26,9	21,2	17,5	34,4	100,0
Szellemi képességek megromlása	„fiatalok”	17,5	44,2	31,5	6,8	100,0
	nyugdíjasok	23,6	44,0	31,5	0,9	100,0
Gyermekekkel, unokákkal való kapcsolat gyengülése	„fiatalok”	10,2	19,8	57,3	12,7	100,0
	nyugdíjasok	12,6	18,4	55,3	13,7	100,0
Problémák a házasságban, partnerkapcsolatban	„fiatalok”	4,7	13,3	62,5	19,5	100,0
	nyugdíjasok	4,2	8,4	52,3	35,1	100,0
Elfoglaltság hiánya, fülöslegesség érzése	„fiatalok”	4,8	19,1	74,5	1,6	100,0
	nyugdíjasok	9,2	24,2	65,8	0,8	100,0

Megjegyzés: „fiatalok”=46 éves és idősebb aktív keresők.

A megromlott egészség, illetve az alacsony jövedelem következménye, hogy a rokkant nyugdíjasok körében kirívóan magas az anyagiak, illetve a saját egészségi állapotuk (88,0% – 92,8%) miatt aggodalmaskodók aránya, és önáluk meghatározó módon a „nagyon aggódók” vannak túlsúlyban. Ezek a körülmények az özvegyi nyugdíjasok körében is több aggodalmat váltanak ki, mint általában a teljes nyugdíjas népességben.

Az elmondottakkal kapcsolatban felmerülhet – és valljuk be, nem is teljesen jogosulatlanul – az az ellenvetés, hogy az aggodalmak fajtáinak és mértékének előre megadott válaszlehetőségekkel történő vizsgálata nem adhat teljesen hű képet. Nem tudhatjuk például, hogy a felsoroltakon kívül nincsenek-e még olyan dolgok, amelyek az említetknél is nagyobb aggodalomra adnak okot, aminthogy arról sincs képünk, hogy „kicsit” vagy „nagyon” aggódni mit jelent az érintettek életében. Olyan problémákat-e, amelyek csupán olykor-olykor jutnak eszükbe (ez a „fiatalabbaknál” lehet gyakoribb), vagy pedig olyanokat, amelyek nap mint nap foglalkoztatják, amelyek szinte rányomják bélyegüket jelenlegi közérzetükre is.

Hogy a válaszadók idős korra vonatkozó *optimista vagy pesszimista beállítódásáról* további információkat szerezzünk, a „fiatalabbaktól” (a közép- és idősebb korú aktívaktól) megkérdeztük: idős korukra gondolva inkább egy kellemes, kiegyensúlyozott, szép öregkorra számítanak-e, vagy inkább egy problémákkal, nehézségekkel teli időszakra. Ennek pandanjaként az „idősebb”, már nyugdíjasok számára fogalmazott megfelelő kérdés természetesen nem a jövőre, hanem a jelenre vonatkozott: „Ez életének inkább egy kellemes, kiegyensúlyozott, szép időszaka, vagy inkább egy problémákkal, nehézségekkel teli időszak?” A kérdésben megfogalmazott alternatívák arányai a két csoportban megfordulnak. A nyugdíj előtt állók többsége kiegyensúlyozott, szép öregkorra számít, a nyugdíjasoknál azonban azok kerülnek többségbe, akik jelenüket problémákkal, nehézségekkel teli időszakként élik meg.

5.13. táblázat

A nyugdíjas kor megítélése (%)

Az idős kor...	Nyugdíj előtt állók a várható idős korról	Nyugdíjasok a jelenről
Kellemes, kiegyensúlyozott, szép időszak (lesz)	61,8	38,6
Problémákkal, nehézségekkel teli időszak (lesz)	17,5	45,0
Egyéb, is-is	18,5	15,7
Nem tudja	2,2	0,7
Összesen	100,0	100,0
N	2557	4955

Bár a 20, illetve 13 évvel ezelőtti felmérésekben más kérdés-megfogalmazásokkal közelítettük a jövőbeli remények és a „jelen” helyzetmegítélésének vizsgálatát, az eredmények a mostanihoz nagyon hasonlóak voltak. A nyugdíj előtt álló korosztályoknak csak nagyon hozzávetőleges elképzeléseik voltak a nyugdíjas életéről; elsősorban a „szép öregkor” lebegett a szemük előtt. Aktív korokban még valahogy így képzeltek jövőjüket a felmérés idején már nyugdíjban lévők is – „jó lesz-szép lesz”,

gondolták – ám 1982-ben csupán 50%-uk, 1989-ben pedig ennél is kisebb arányuk, 33%-uk számolt be arról, hogy új életformájukat nagyjából úgy töltik, ahogyan elképzelték. Nagyvonalúnak egyáltalán nem mondható terveik nem teljesülésének legfőbb akadályát a szűkös anyagiaknak és a romló egészségi állapotnak tulajdonították. Úgy tűnik fel, ez a helyzet nem sokat változott; a nyugdíj előtt állók reményei ma is jóval optimistábbnak tűnnek, mint a nyugdíjasok által felmutatott realitások. Ez voltaképpen nem is csoda; abban az életszakaszban, amikor az aktív munkavállalók végső erőfeszítéseiket teszik az anyagi biztonság nyugdíj előtti megszerzése érdekében, még nem tudnak számolni a nyugdíjas lét kudarcaival.

A 46 éves és idősebb, még nem nyugdíjasok reményeinek társadalmi, demográfiai jellemzők szerinti differenciáit vizsgálva *az iskolázottság és a jövedelem hatása* tűnik ki. A 8-nál kevesebb osztályt végzetteknel még azok vannak többségben, akik nehéz öregkorra számítanak, míg a diplomások körében az idős korra optimistán gondoló aránya már meghaladja a 70%-ot (illetve 8-9%-kal az átlagot). Hasonló ehhez a vélemények jövedelem szerinti eloszlása: a legalacsonyabb jövedelmű „optimisták” 45,7%-os aránya a legmagasabb jövedelműek esetében már 72,3%. Az iskolázottság, illetve a jövedelem a nyugdíjasok helyzetmegítélésénél is meghatározó. A legkevésbé iskolázottnak csupán egyharmada érzi kellemesnek, kiegyensúlyozottnak, szépnek jelenlegi helyzetét, a diplomás nyugdíjasoknak azonban már 55,3%-a. A különbség még nagyobb a jövedelem szerinti eloszlásnál: a legalacsonyabb jövedelműek esetében csupán 26% tartja szépnek, kiegyensúlyozottnak mostani helyzetét, 60,5% azonban nehéz, problémákkal telt időszyaknak látja. A legmagasabb jövedelmű nyugdíjasoknál 58,1% azonban pozitívan (s csak 24,4 % negatívan) vélekedik jelenlegi életszakaszáról. Figyelemre méltó, hogy a legmagasabb jövedelmű nyugdíj előttiek optimista várakozásainak aránya (70%) mégis jelentősen felülmúlja a legmagasabb jövedelmű nyugdíjasok ugyancsak kedvező helyzetmegítélésének arányát.

Az alacsonyabb nyugdíj és a rosszabb egészségi állapot együttes hatása tükröződik abban, hogy sorsukat a rokkant nyugdíjasok viselik a legnehezebben: 61,1%-uk számolt be arról, hogy ez életének nehéz, problémákkal teli időszyaka, s csak 23,1%-uk látja inkább szépnek, kellemesnek. Voltaképpen ők „húzzák le” a teljes nyugdíjas csoport átlagát. Az öregségi nyugdíjasok hajlamosabbak saját helyzetük inkább pozitív (45,1%), semmint negatív (38,5%) megítélésére, jóllehet a helyzetükkel inkább elégedettek aránya így is igen jelentősen alatta marad a nyugdíj előtt állók jövőre vonatkozó optimista várakozásainak.

5.5. Összefoglalás

A közvélemény ma későbbi életkorra helyezi a megöregedés időszakát, mint 20 évvel ezelőtt, és növekedett az öreg emberek iránti tolerancia is. A 46 évesnél idősebb aktív keresők azzal számolnak, hogy 60 éves koruk után nyugdíjazzák őket, de a többség átlagosan 4-5 évvel hamarabb menne nyugdíjba. Legtöbben fáradtságra hivatkoznak, vagy arra, hogy a családdal szeretnék foglalkozni. A felkínált lehetőségek közül majdani nyugdíjas életükben legtöbben unokát gondoznának, közel 50 százalék pedig teljes vagy részmunkaidős állást vállalna.

A már nyugdíjban lévő 75 év alattiak összetételében a nyugellátás formájában jelentős különbségek vannak. A rokkant nyugdíjasok fiatalabbak, nagyobb részük férfi, de – minthogy sokan még eltartott gyermekekről is gondoskodnak – helyzetük, jövedelmük lényegesen rosszabb, mint a saját jogon öregségi nyugdíjasoké. Ugyanakkor kimutatható, hogy az elmúlt 10 év során többen a rokkantosítás révén kívánták elkerülni a munkanélküliséget. A nyugdíj előtt állók terveihez, elképzeléseihez képest a mai nyugdíjasok jóval kisebb mértékben tudnak kereső munkát vállalni, és unokák gondozásával is kevésbé kötik le magukat. Legtöbbjük napi tevékenységét a háztartás, illetve háziállatok tartása, gondozása tölti ki.

Az idős korra gondolva a nyugdíjas korosztály elsősorban a gyermekek jövője, illetve saját egészsége miatt aggodalmaskodik. Az anyagiak miatti aggodalmak mértéke hasonló, mint a még nyugdíj előtt álló korosztályé. A nyugdíj előtt állók többség azonban mégis inkább kellemes, szép idős korban reménykedik, míg a nyugdíjban lévők – főképp a rokkant nyugdíjasok – jelenüket inkább problémákkal, nehézségekkel teli időszaknak látják.

6. Generációk és élethelyzetek: háztartások közötti segítő kapcsolatok

(Spéder Zsolt)

A háztartások közötti segítségnyújtás kiterjedtségének, típusainak és beágyazottságának vizsgálatával többféle kutatási kérdésre lehet választ keresni. Gyakran használják a társadalom integráltságának mérésére: minél kiterjedtebbek a háztartások közötti teljesítmények, annál inkább beszélhetünk a társadalom horizontális integráltságáról. A segítségnyújtás a megélhetési stratégiák olyan elemeként is értelmezhető, amely a háztartási önellátásból „kinyúlva” a piaci termelés és az állami ellátás hiányosságait igyekszik kiküszöbölni. Noha adatainkkal a fenti kérdésekre is választ kaphatunk, az *„Életünk fordulópontjai”* című kutatási koncepció megfogalmazása során arra kerestünk választ, hogy a háztartások közötti transzfer *mennyire segít az életútban bekövetkező problémahelyzetek megoldásában*, akár a fiatalok életkezdéséről, akár az öregedés problémáiról van szó. Egyik alapvető kérdésünk tehát: fellelhetők-e generációs minták a segítségnyújtásban.

Közismert, hogy a „szülői házból való kiválás”, a családalapítás egyszerre sok szálon végbemenő szinkron- és aszinkron eseményekkel jellemezhető folyamat. Elképzelésünk szerint a segítő kapcsolatok e folyamatban az anyagi önállósodás részeként értelmezhetők. A segítségnyújtás szerepe nem kevésbé fontos az életpálya másik végén sem: az öregedés velejárója, hogy az emberek egészségi állapota romlik, csökken önállóságuk mindennapi életükben. Az idősek mindennapi megélhetésének biztosításában – különösen, ha egyedül, vagy csak idős házas társukkal élnek – szinte elengedhetetlen a kívülről kapott segítség. Végül gondoljunk azokra, akik aktívak a segítségnyújtásban: vajon rendelkeznek-e az ahhoz szükséges elegendő anyagi erőforrással és idővel? Vajon igaz-e, hogy éppen azok nyújtanak leginkább segítséget (a középgeneráció), akik munkapiaci karrierjük csúcsára értek, illetve jövőbeli nyugdíjaik értékét döntően meghatározó foglalkozási szerepüket töltik be? E gyorsjelentésben a fenti kérdésekre csak első megközelítésben keresünk válaszokat. Emellett fontos számunkra az is, hogy számba vegyünk a segítő kapcsolatok alapvető jellegzetességeit, s ezzel lehetővé tegyük az adatok további felhasználását.

A háztartások közötti segítségnyújtást mind a nyújtó, mind pedig az elfogadó oldalt tekintve három segítségnyújtási formában, összesen 12 dimenzióban vizsgáltuk.

Célunk az *aktuális* segítő kapcsolatok feltárása volt, így kérdéseink vagy a kérdezés időpontjára (mostanában, rendszeresen), vagy az adott évre vonatkoztak. Ennek megfelelően nem szerepeltek kérdésprogramunkban örökséggel kapcsolatos kérdések, sem olyanok, amelyek nem az adott évben történtek meg. Ez alól egy kérdéskör volt kivétel: a szülői segítség típusaira rákérdeztünk az önálló lakáshoz jutásnál. A főbb támogatási formák megkülönböztetése megfelel a nemzetközi és hazai szakirodalomban alkalmazottnak. Ezek a következők:

- pénzbeli támogatás
- segítségnyújtás munkavégzésben
- természetbeni ajándékozás.

A pénzbeli támogatáson belül megkülönböztettünk 1.) *rendszeres* pénzbeli támogatást; 2.) kisebb összegű *alkalmi* segítséget; 3.) nagy összegű *egyszeri* támogatást. A válaszadás időhorizontját az *adott év* jelentette.

A munkasegítség, a cselekvő segítségek hét fajtáját különböztettük meg. Ezek: 1.) háztartási munka; 2.) gyermekgondozás; 3.) beteggondozás; 4.) bevásárlás; 5.) építkezés; 6.) javító, szerelő munka; 7.) ügyintézés.

Végül megkülönböztettük egymástól a természetbeni segítség két nagyobb csoportját: 1.) a hagyományos élelmiszereket (zöldség, hús) és 2.) az egyéb ajándékokat (pl. ruhanemű, tisztítószer stb.). Jelentésünk a három fő segélytípus, illetve az összes segítség főbb megoszlásainak bemutatására és értelmezésére törekszik.

6.1. A segítség nyújtásának és elfogadásának főbb jellemzői 2001-ben

Adataink szerint 2001–2002 fordulóján a kérdezett személyek háztartásainak 3/5-e (60,7%) nyújtott valamilyen segítséget, és közel fele (46,8%) számolt be valamilyen támogatás elfogadásáról (*6.1. táblázat*). Mind a segítség nyújtásakor, mind pedig elfogadásakor a munkavégzés formájában nyújtott segítség a legáltalánosabb, és a természetbeni segítség a legkevésbé kiterjedt.

6.1. táblázat

A háztartások közötti segítség típusai és a bennük résztvevők aránya (%)

A segítség típusa	A résztvevők aránya
Pénzbeli segítség	24,1
Munkavégzés	33,2
Természetbeli segítség	12,8
<i>Bármilyen támogatás kapása</i>	<i>46,8</i>
Segítségnyújtás pénzben	34,3
Segítségnyújtás munkával	46,2
Segítségnyújtás természetben	19,8
<i>Bármilyen segítségnyújtás</i>	<i>66,7</i>

Rögtön ki kell térnünk arra, hogy vajon miért nem egyezik meg a segítségben részesülők, illetve a segítségnyújtók aránya. Ebben az alábbi tényezők játszottak szerepet. Egyrészt újra fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy mintánk személyi minta volt, a segítségnyújtás típusainak többsége pedig háztartáshoz köthető. A mintaválasztás miatt a nagyobb háztartások vannak főlülreprezentálva, és ha a segítségnyújtásban és/vagy elfogadásában ez szerepet játszik, akkor ez befolyásolja alapmegoszlásainkat.¹ Másrészt egy személy több személynek is nyújthat, illetve több személytől is kaphat segítséget, amit kérdőívünkben nem tudunk pontosan kontrollálni. De azt is feltételezhetjük, hogy segítségnyújtásról nagyobb hajlandósággal beszélnek az emberek, mint arról, hogy segítséget vettek igénybe.

Az „adok-kapok”-ban mutatkozó egyensúlytalanság miatt el kell tekintenünk annak vizsgálatától, hogy összességében hányan maradnak ki a segítő kapcsolatokból. Probléma nélkül vizsgálhatók azonban a segítség elfogadásának és nyújtásának demográfiai és társadalmi tényezői.

6.2. Segítő és támogatott társadalmi csoportok

A segítségnyújtás előfeltétele, hogy a fogadó fél rászoruljon a segítségre, a segítségnyújtó felismerje a szükséghelyzetet, és rendelkezzen a támogatás nyújtásához megfelelő erőforrásokkal, (anyagiakkal, szabad idővel). Mind a szükséghelyzet, mind pedig a támogatási potenciál definiálható a *jóléti egyenlőtlenségi* rendszerben meglévő *pozícióval (kvintilisek)* is. Vélhetően az alacsonyabb jövedelműek jobban rászorulnak a segítségre, az előnyös jö-

vedelműek pedig inkább abban a helyzetben vannak, hogy segítséget nyújtsanak. Adataink kiinduló hipotézisünket csak a segítségnyújtás területén látszanak alátámasztani (6.2. táblázat). Különösen a pénzbeli segítség, illetve az összes segítség nyújtása esetén egyértelmű, hogy a jobb jövedelmi helyzetben lévők, különösen a jövedelmi megoszlás felső húsz százalékába tartozók között magasabb a segítők, ezen belül a több területen is segítők részaránya. Míg pl. az alsó kvintilisbe tartozók egyötöde, a felső kvintilisbe tartozók közel fele nyújtott pénzbeli segítséget más háztartásnak. A segítő célú munka és a természetbeni segítség terén is hasonlóak a tendenciák, ám a különbségek kisebbek. A támogatottakat tekintve viszont a jövedelmi helyzet indifferensnek látszik: a rosszabb helyzetben lévők se több pénzbeli segítséget, se több természetbeni ajándékot nem kapnak.

6.2. táblázat

A támogatást kapók és segítséget nyújtók aránya a különböző jövedelmi kvintilisbe tartozók között

Kvintilisek	Támogatást kap				Segítséget nyújt			
	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen
Alsó	27,7	34,1	13,2	48,7	21,8	41,7	16,2	52,2
2	23,6	35,8	11,6	48,2	30,9	44,7	19,4	59,6
3	24,0	34,3	13,0	47,2	36,7	47,4	22,2	63,7
4	24,5	31,5	13,1	45,2	37,5	49,9	20,7	63,9
Felső	24,0	31,3	12,8	45,5	47,0	50,3	22,5	67,9
Összesen	24,8	33,4	12,7	46,9	34,4	46,7	20,1	61,4

Ha az élet- és családciklussal összefüggő változók (korcsoport, családtípus, legkisebb gyermek életkora) hatását rendszerezzük, akkor hamar kiderül, hogy a szükséghelyzet, a segítség előhívása nem a keresztmetszeti jóléti pozícióhoz, hanem az életciklusbeli státushoz kötődik. Nézzük rendre, hogy az említett változók szerint hogyan alakul a támogatottak és a segítők aránya! A különböző korcsoportokhoz tartozók eltérő mértékben vesznek igénybe, illetve nyújtanak segítséget (6.3. táblázat). Az átlagot messze meghaladja a pénzbeli és természetbeni támogatást kapó két fiatal korcsoport (18–29, 30–39 évesek) részaránya. Ennek megfelelően az összevont – „kapott valamilyen segítséget” – változónk szerint is e két fiatal korcsoport tűnik ki; mindkét korcsoport három-ötöde részesült valamilyen segítségben. A munkavégzés formájában igénybe vett segítség terén a 30-as éveikben járók és a 70 év felettek szerepelnek átlag feletti értékekkel. (44,6 illetve 43,3 százalék).

Segítségnyújtásban éppen azok a csoportok a legaktívabbak, akik átlag alatt vesznek igénybe segítséget. Különösen a pénzbeli és a természetbeni segítségnél látszik

¹ Ez a probléma még alaposabb elemzést érdemel. Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a pénzbeli támogatás nyújtását és az ajándékozást tekintve a kis (1–2 fős) háztartások aktívabbak (ők vannak

jól – és ez az összes támogatás-nyújtás profiljára is hat –, hogy a középkorúak és a fiatal idősök (50–69 évesek) átlag felett nyújtanak segítséget. A pénzbeli támogatást tekintve még a legidősebbek is átlag feletti részaránnyal szerepelnek. A munkában nyújtott segítség terén viszont a korcsoportonkénti szórás kisebb. Az igaz, hogy az 50–59 évesek között legmagasabb a segítők aránya (51,1%), ám a legfiatalabbak alig maradnak el ettől (46,8%), egyedül a nagyon idősök (70 év feletti) között kerül átlag alá (27,4%) a támogatást nyújtók részaránya. Már a kohorszok szerinti megoszlásból is egyértelmű tehát, hogy a segítségnyújtásnak és elfogadásnak generáció-specifikus mintázata van: *a fiatalabbak átlag felett kapnak segítséget, a középkorúak illetve a „fiatal idősök” pedig átlag felett aktívak a segítségnyújtásban.* A legidősebbek átlag felett kapnak támogatást a mindennapi munkavégzésben, és átlag felett nyújtanak pénzbeli támogatást.

6.3. táblázat

A támogatást kapók és a segítséget nyújtók aránya az egyes korcsoportokban segélytípusok szerint

Korcsoport	Támogatást kap				Segítséget nyújt			
	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen
18–29	42,7	35,5	23,0	59,3	23,0	46,8	9,3	54,5
30–39	34,9	44,6	18,3	59,0	28,0	47,9	13,4	58,8
40–49	20,3	26,5	8,5	29,3	34,4	47,2	21,5	61,3
50–59	13,0	25,4	4,1	34,3	45,5	51,1	30,2	68,6
60–69	8,5	29,3	6,2	34,7	45,1	44,0	28,8	65,3
70–75	10,5	43,3	9,8	48,3	40,3	27,4	20,6	56,7
Összesen	24,9	33,2	12,8	46,8	34,3	46,2	19,8	60,7

A generációs mintázatokról kialakult képünket pontosítja, ha *háztartástípusok* szerint is vizsgálódunk. Az egyének háztartásait két eltérő szempont szerint is csoportosítottuk. Egyrészt a szokásos módon – egyedül vagy párban élnek; van-e gyermek; több generáció él-e együtt –, másrészt életciklus szerint – milyen életkorúak élnek együtt, illetve mennyi idős a legkisebb gyermek (6.4., illetve 6.5. táblázatok).

Segítséget legnagyobb arányban a gyermekes családok, illetve a fiatalok kapnak – éljenek akár egyedül, akár párban. A „hagyományos kiscsalád” minden tekintetben átlag felett kap támogatást: 35,1 százalékuk pénzbeli segítséget, 41,7 százalékuk munkát, 17,0 százalékuk pedig természetbeni segítséget is kap. Több mint kétötödük (42,2%) viszont semmilyen segítséget sem kap (6.4. táblázat). A pénzbeli támogatást és a munkasegítséget illetően az egyszülős családok is átlag felett kapnak segítséget (34,4 illetve 39,5% a megfelelő arányszám). A gyermektelenek közül kiemelendő: az 50 év

alulreprezentálva), a munkasegítséget tekintve pedig a nagyobb háztartások.

alatti párok² átlag felett kapnak pénzbeli és természetbeli, a fiatal egyedül élők („szinglik”) pedig természetbeli segítséget. Az idős párok a mindennapi munkavégzésben kapnak átlag feletti támogatást (42,0%).

A támogatás nyújtását tekintve az idősebb (50 év feletti) párok a legaktívabbak – különösen a pénzbeli és a természetbeni támogatást terén. A fiatal párok munkával segítenek sokat (56,3%).

A legfiatalabb gyermek életkora alapján kialakított családtípusokat részletesebben vizsgálva méginkább napvilágra kerül a segítség elfogadásának családciklus szerinti mintázata: a gyermekek minden tekintetbe inkább kapnak támogatást, mint a gyermektelenek, és minél fiatalabbak a gyermekek, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az érintett család segítségben részesül (6.5. táblázat).

6.4. táblázat

Támogatást kapók és segítséget nyújtók aránya az egyes háztartástípusokban, segélytípusok szerint (%)

Háztartás-típus	Támogatást kap				Segítséget nyújt			
	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen
Egyedül<50	22,4	37,6	23,7	53,8	33,5	49,8	14,1	58,8
Egyedül>50	14,5	42,0	13,0	49,6	36,4	37,4	18,2	58,5
Pár<50	40,7	34,2	24,4	59,7	43,3	56,3	18,8	69,1
Pár>50	7,5	22,3	3,8	31,5	53,5	48,4	33,6	72,6
Kiscsalád (gyermek)	35,1	41,7	17,0	57,8	27,4	48,4	16,6	60,0
Érett kiscsalád	21,9	22,3	9,3	37,5	32,5	44,8	19,2	58,3
Egy szülő, gyermek	34,4	39,5	16,1	54,4	25,2	45,3	17,3	55,1
Érett egy szülő	23,8	29,9	11,4	44,7	29,3	41,5	15,9	54,9
Három generáció	20,5	34,6	10,7	46,0	26,6	41,9	18,1	53,5
Érett generáció	21,5	28,0	9,3	41,0	33,8	43,4	19,2	57,4
Egyéb	15,4	32,9	13,8	46,2	33,5	47,2	16,8	58,4
Összesen	24,9	33,2	12,8	46,8	34,2	46,2	19,7	60,7

6.5. táblázat

A különféle támogatásokat kapók részaránya a legfiatalabb gyermek korcsoportja szerint (%)

Legkisebb gyermek korcsoportja	Támogatást kap			
	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen
Nincs gyermek	20,2	29,0	11,0	41,6
– 3 éves	39,7	52,2	21,8	66,3
4– 6 éves	36,2	50,0	17,2	62,9
7–14 éves	29,6	35,0	13,9	50,8
15–18 éves	25,2	24,4	10,8	52,4
Összesen	24,9	33,2	12,8	46,8

² A kérdezett 50 év alatti.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *a demográfiai változók egyértelmű összefüggést mutatnak a segítségnyújtásnál*. Ez erőteljesen érzékelhető mind a támogatás elfogadásában, mind a támogatás nyújtásában. Az elfogadásban mind a kohorszspecifikus és a család(ciklus) specifikus jegyek összekapcsolódnak, a segítségnyújtásba inkább a kohorszspecifikus jegyek hatása látható.

Elemzésünk során természetesen megvizsgáltuk a szokásos szocio-ökonómiai jegyek és a segítségnyújtás kapcsolatát. *A jövedelmi helyzetről* már bemutattuk, hogy hatása a segítségnyújtásban, különösen a pénzbeli segítségnyújtásban érzékelhető (6.2. táblázat). Megvizsgáltuk a *településtípus* hatását, mivel feltételeztük, hogy a vidéki életmódban intenzívebbek a segítő kapcsolatok. A településtípusok között az elemzés dolgozatunkban alkalmazott aggregáltsági szintjén nem mutatkozott különbség.³ Ezt tapasztaltuk a kérdezett *nemét* illetően is. Jóllehet a szakirodalomban gyakran fellelhető, hogy a nők aktívabbak a segítségnyújtásban, mi nem találtunk különbségeket a nemek között.⁴ (E táblák azért nem is szerepelnek a gyorsjelentésben.) Végül megvizsgáltuk, hogy van-e kapcsolat a kérdezettek *gazdasági aktivitása* és a segítség-transzfer között. Több feltételezés is megfogalmazódott az elemzést megelőzően. Ezekből egyet emelünk ki: vajon igaz-e, hogy a munkapiacon kívül lévők, lévén több a rendelkezésre álló idejük, („időerőforrásuk”) többet segítenek, mint az aktívak? Adataink csak részben igazolták ezt, sőt a munkasegítséget tekintve – és ennek van a legnagyobb időigénye – ellent is mondanak annak (6.6. táblázat).

6.6. táblázat

*A támogatást kapók és a segítséget nyújtók aránya
a különböző gazdasági aktivitással rendelkezők között*

Gazdasági aktivitás	Támogatást kap				Segítséget nyújt			
	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen	Pénzben	Munkában	Természetben	Összesen
Alkalmazott	28,5	33,6	14,0	48,5	33,5	49,5	18,2	62,1
Önálló	23,8	35,2	11,7	47,4	45,8	51,6	21,4	69,4
Öregségi/özvegyi nyugd.	9,3	32,8	6,8	38,1	44,8	41,7	27,3	64,6
Rokkantsnyugdijas	15,3	30,7	7,5	39,6	32,9	42,6	21,9	57,6
Gyes, gyed, gyet	44,2	56,6	22,9	62,6	24,1	44,6	16,5	54,2
Munkanélküli	29,6	28,3	15,4	45,8	20,5	44,1	13,9	91,6
Tanuló	51,4	24,1	23,9	59,4	13,5	44,3	5,9	48,7
Háztartásbeli	25,0	30,2	12,6	44,5	31,3	44,0	26,4	57,4
Egyéb eltartott	27,0	29,0	9,4	–	–	–	–	–
Összesen	25,0	33,2	12,8	46,8	24,3	46,2	19,7	60,7

³ Elképzelhető, hogy egy részletesebb elemzésben a segélytípusokat a segítség intenzitását tekintve több eltérést tapasztalunk majd.

⁴ Lehet különbség mutatkozna, ha a segítség intenzitását, mértékét is mértük volna.

A nyugdíjasok ugyan igen aktív segítők, ám ez leginkább a természetbeni segítség (27,3%), illetve részben a pénzübeli támogatás (44,8%) esetében látszik. A pénzübeli támogatást tekintve azonban az önállóak is átlag felett veszik ki részüket (45,8%). Az aktívak – az alkalmazottak és az önállóak egyaránt –, átlag felett nyújtanak munkasegítségét másoknak. Végül pedig a nem-nyugdíjas nem-aktívak (háztartásbeliek, munkanélküliek, egyes, gyeden lévők) segítségnyújtása minden esetben átlag alatti. A támogatás *elfogadását* tekintve az életciklus-változó hatása tapintható ki: a egyes, gyeden, otthon gyermeket nevelők közül kerül ki a legtöbb támogatott (6.6. táblázat). A pénzübeli és természetbeni támogatás hozadékait a tanuló státuszú külön élők élvezhetik leginkább.

Összefoglalva azt tudjuk újra megerősíteni, hogy a támogatottak jellemzői leginkább az élet- és családciklushoz kapcsolhatók, míg a támogatást nyújtókat az előbbieket mellett egyéb társadalmi jellemzők (jövedelmi helyzet, aktivitás) is befolyásolják.

6.3. A segítségnyújtási relációk

Vizsgálatunkban nagyon leegyszerűsítve, de igyekeztünk vizsgálni a segítségnyújtás kapcsolati jellemzőit is: milyen jellegű kapcsolatokon alapul a segítség? A kérdezettek négy kapcsolati relációt jelölhettek meg. Ezek: szülő, gyermek, más rokon és nem rokon. Az adatokból egyértelműen kiderült, hogy a segítségnyújtás legfontosabb bázisát a rokoni kapcsolatok, azon belül a *vertikális generációs kapcsolatok* jelentik (6.7. táblázat).

6.7. táblázat

A támogatásban részesülők és a támogatást nyújtók arányai a kapcsolat jellege szerint (%)

Kapcsolat jellege	Kinek ad támogatást?	Kitől kap támogatást?
Szülő	24,0	23,1
Gyermek	23,0	10,7
Más rokon	15,9	12,2
Nem rokon	15,0	11,4
Összesen	66,7	46,8

A segítségnyújtás döntő többsége a szülő-gyermek kapcsolati dyád mentén megy végbe. Nem elhanyagolható azonban az egyéb rokoni (testvéri, nagyszülői, stb.), illetve a nem rokoni (baráti, szomszédsági) segítségnyújtás sem. A primátus mégis a

különélő szülő-gyermek kapcsolaté. Azon belül úgy sejlik, hogy a szülőtől a gyermek felé irányuló segítség a gyakoribb.

Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a segítség egyszerre több reláció mentén is nyújtható, akkor legjellemzőbb az, hogy az érintettek egy adott időszakban csupán egy relációban aktívak. (A reláció jellege azonban időszakonként különbözik.) A segítségnyújtást tekintve az érintettek egyötöde (19,3 %) senkinek, kétötöde (45,0%) pedig egy irányba nyújt segítséget. Két irányba a kérdezettek egytizede (10,8%), három, illetve több irányba nagyon elenyésző része, 2,1 százaléka nyújt segítséget. Ezen adatok alapján úgy találjuk, hogy nem lehet nagyon kiterjedt az a társadalmi csoport („szendvicsgeneráció”), amelyik egyszerre a gyermekét és szüleit is segíti. A „szendvicsgeneráció” hipotézisének vizsgálata érdekében megvizsgáltuk a szülőknek, illetve gyerekeknek nyújtott segítség szinkronitását. Kizárólag a szülők és a gyermekek felé irányuló segítségre koncentrálnak megállapíthatjuk, hogy a kérdezettek ötöde (19,8%) kizárólag gyermekeinek, másik ötöde (20,3%) szüleinek, és az összes kérdezett 3,8 százaléka segít egyszerre mindkét félnek. Ők az ötvenes éveikben járók egy tizedét (9,1%), a negyvenes éveikben járók 6,0 százalékát teszik ki (6.8. táblázat). Csak gyermekeiknek leginkább az ötven év felettiak, szüleinek pedig az 50 év alattiak segítenek. Vagyis a vertikális generációs segítségnyújtás „szétterjed” az életútban. A fiatal(abb) felnőttek először szüleinek segítenek, majd gyerekeik felnövekedése, önálló életkezdése során nyújtanak segítséget gyerekeiknek. Az idős kor kitolódásával a jövőben megváltozhat az 50-es éveikben járók „kettős felelősége”. Ma azonban vélhetően kis számú azok köre, akik egyszerre nyújtanak segítséget gyermekeiknek (a gyermekek családalapításakor), és szüleinek (az időskori problémák megoldásakor).⁵ A problémakör tisztázása azonban további vizsgálatokat igényel.

6.8. táblázat

A kohorszok megoszlása a vertikális rokonsági vonalon nyújtott relációk alapján kialakított típusok szerint (%)

Kor-csoport	Kinek nyújt segítséget?				Összesen N (100%)
	Gyermeknek és szülőnek nem	Gyermeknek igen, szülőnek nem	Szülőnek igen, gyermeknek nem	Gyermeknek is, szülőnek is („szendvics”)	
18–29	72,9	0,6	26,0	0,5	4 055
30–39	59,6	2,3	36,2	1,9	2 842
40–49	52,6	14,6	26,8	6,0	3 335
50–59	42,6	37,9	10,4	9,1	2 845
60–69	44,8	50,0	1,7	3,5	2 232

⁵ A jelenlegi adatfelvételben nem lehetett más célunk, mint a segítő kapcsolatok kiinduló helyzetének leírása. A követéses vizsgálat további hullámai után tudunk választ adni azokra a kérdésekre, hogy az egyéni életútban bekövetkező társadalmi- és demográfiai események (betegség, gyermekvállalás, kikerülés a munkaerőpiacról) mennyiben tudnak új segítő kapcsolatokat létrehozni.

70–75	54,6	43,9	0,8	0,7	1 085
Összesen	56,2	19,8	20,3	3,8	16394

6.4. Összefoglalás

Tanulmányunkban megvizsgáltuk, hogy a felnőtt lakosság, illetve a háztartások mennyire aktívak a háztartások közötti segítségnyújtás területén, hogy a segítség nyújtásának és a támogatás kapásának vannak-e jellegzetes társadalmi-demográfiai ismérvei. Megállapítottuk, hogy a lakosság többsége aktívan részt vesz a háztartások között folyó segítő-támogató tranzakciókban, hogy a legjellemzőbb a munkavégzés formájában nyújtott segítség, ám a kérdezetek ötöde a vizsgált évben pénzbeli támogatást is nyújtott.

A háztartások közötti transzferek társadalmi beágyazottságát illetően megállapíthatjuk, hogy a segítséget kapók jellegzetességei leginkább a demográfiai tényezőkkel ragadhatók meg: a fiatalabbak, a gyermekesek részesülnek nagyobb valószínűséggel támogatásban. A szocio-ökonómiai ismérvek, például a hátrányos jóléti-jövedelmi helyzet nem befolyásolja a támogatás megkapásának tényét. Ugyanakkor kiemeljük, hogy a tudvalevőleg átlag feletti szegénység-kockázattal rendelkező egyszülős családok átlag felett kapnak segítséget. A támogatás nyújtásában a demográfiai ismérveken túl, a szocio-ökonómiai helyzetnek is szerepe van. Az előnyösebb jövedelmi helyzetben lévők, különösen pénzben, több segítséget nyújtanak.

Megállapítottuk, hogy a segítségnyújtás többsége a vertikális rokoni kapcsolaton (szülő → gyermek, gyermek → szülő) nyugszik, azon belül az idősebbektől a fiatalabbak felé áramló segítség a legelterjedtebb. Mindez arra utal, hogy a segítség nyújtása és megkapása az életútban szétterjed. Adataink nem támasztották alá a széles körű „szendvicsgeneráció” meglétét, ám e problémakör további vizsgálódásokat igényel.

7. Szegénység: szocio-ökonómiai jegyek és demográfiai tényezők

(Spéder Zsolt)

Kutatási tematikánk kidolgozása során nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy alapos és árnyalt képünk legyen az egyének strukturális helyzetéről, anyagi viszonyairól és tágabban életkörülményeikről is. Ez előnyösnek tűnik a demográfiai változások megértéséhez. Szándékunk volt az is, hogy a mindenkori vizsgált évben árnyalt képünk legyen fontos társadalmi összefüggésekről, problémahelyzetekről, s ezen belül a lakosság szegénységi viszonyairól.

7.1. A jóléti helyzet és a szegénység mérőszámai

Kérdésprogramunk alkalmas a jóléti helyzet és a szegénységi pozíció két eltérő koncepció szerinti mérésére. Ezek: a relatív *jövedelmi szegénység* és az életkörülmények 18 komponense alapján számolt *depriváltság*. Adataink nem annyira átfogóak és részletezőek, mint ami egy célirányos szegénységvizsgálattól elvárható lenne, ám reményeink szerint használható képet rajzolhatunk meg az anyagi szempontból hátrányos népesség profiljáról, az egyes társadalmi csoportok szegénységi kockázatairól.

Mint ismeretes, a *relatív jövedelmi szegénység* koncepciója az egyik legelterjedtebb közelítés. Ez abból indul ki, hogy a szegénység mérésének központi eleme a jövedelem, illetve a szegénységi helyzet mindig egy társadalmon belül a másikkal képest relatív elmaradás. A *jövedelem* kiemelését az indokolja, hogy olyan központi erőforrásról van szó, amely igen erőteljesen befolyásolja az egyének és családjaik fogyasztási lehetőségeit, vagyis az egyének által elérhető és megélt anyagi jólétet. Szokásainknak megfelelően az ekvivalens jövedelem koncepcióját használtuk. Ez figyelembe veszi, hogy a háztartáson belüli fogyasztásnak is van hatékonysága, gazdaságossága. A használt rugalmassági tényező 0,73, amely megfelel az OECD1 skálának, és igen közel áll a KSH-ban kialakított skálához. Szegénységghatárnak az átlagjövedelem felét tekintettük. Relatív értelemben jövedelmi szegény tehát az, aki az átlagos ekvivalens jövedelem felénél

kevesebbel rendelkezik. E koncepció szerint a 18–74 éves népesség 11,7 százaléka volt 2001 és 2002 fordulóján szegénynek tekinthető. A teljes népességet tekintve a szegénység részaránya bizonyosan magasabb, hiszen – és itt előre bocsátjuk egyik későbbi megállapításunkat – a gyermekes családok az átlagnál nagyobb szegénységkockázattal rendelkeznek, így a gyermekeket is magában foglaló teljes népességben a szegények részaránya bizonyosan magasabb.

Az *életkörülmények* alapján meghatározható jóléti-anyagi helyzet meghatározásához egy egyszerű vagyoni-életkörülmény indexet konstruáltunk. 18 életkörülmény-komponenst felhasználva mértük a jóléti deficiteket. A kutatásban használt 18 életkörülmény-komponens a következő:

- egy lakás, amelyben mindenkinek van külön szobája,
- napi egyszerű meleg étkezés,
- WC, fürdőszoba vagy zuhanyzó megléte,
- kert, terasz vagy kellemes környezetre nyíló erkély,
- telefon,
- autó,
- színes televízió,
- automata mosógép,
- mosogatógép,
- videomagnó,
- számítógép,
- évente legalább egyszer egy hét üdülés,
- rendszeresen vásárol új ruhát,
- lecseréli elöregedett bútorait,
- előfizet, vagy rendszeresen vesz újságot,
- havonta egyszer meghívhatja barátait,
- havonta egyszer étteremben ebédel,
- havonta 5 ezer Ft-ot meg tud takarítani.

Minden komponens esetében azt kérdeztük: az adott dolog megvan-e a válaszadónak (meg tudja-e venni); ha nem, annak anyagi, vagy pedig egyéb okai vannak (pl. nem igényli, fölöslegesnek tartja stb.)

Mint látható, az életkörülmények színvonalát megragadni kívánó tényezők közé nem csak a legszükségesebbeket vettük figyelembe. Az egyes dimenziók meghatározása azon elképzelésen alapul, hogy a modern társadalom teljes jogú tagjaként élni nemcsak az alapvető anyagi szükségletek kielégítését jelenti. Így e közelítés megfelel a társadalmi kizártság [exclusion] koncepciónak. Figyelembe véve az életmódból adódó különb-

ségeket,¹ a fenti életkörülményeken belüli deficiteket csak akkor vettük figyelembe, ha azzal

azért nem rendelkeztek az érintettek, azért nem vált életük elemévé, mert *anyagi okokból nem engedhetik* meg maguknak.² Nyomatékosan felhívjuk a figyelmet arra, hogy a válaszok egyszerre tartalmazzák az objektív körülményeket és az aspirációkat, vágyakat is. Hiszen egy-egy életkörülmény-komponenst tekintve akkor bizonyul hátrányos helyzetűnek valaki, ha szükségesnek tartana valamit (preferencia), és azt pénz hiányában (erőforráskorlát) nem tudja megvalósítani. Minden hiányt egységnyinek feltételezve³ megkapjuk az anyagi okokból származó életkörülmény-hiányok indexét.

7.1. táblázat

A szegények megoszlása az anyagi okokból származó életkörülmény-hiányok száma szerint

Kizártság-index	%
Nincs hiány	20,8
1–3 hiány	34,7
4–7 hiány	29,6
8–12 hiány	13,4
13–18 hiány	1,5
Összesen	100,0

A 18–74 éves népesség átlagosan 3,7 anyagi okból adódó hiányról számolt be. A felnőttek egyötödénél egy hiányt se regisztrálhattunk, több mint felénél pedig 3 vagy annál kevesebb hiány lépett fel anyagi okokból. A depriváltak körét önkényesen – némileg tágan – azoknál húztuk meg, akik 8 vagy annál több életkörülmény-deficittel jellemezhetők.⁴ Ekkor a felnőtt népesség 14,9%-a tekinthető hátrányos helyzetűnek. A szegénységi kockázatok társadalmi csoportok szerinti bemutatásánál ezen aránnyal fogunk számolni.

7.2. A szegények alapvető szocio-ökonómiai jegyei

A következőkben azt mutatjuk be, hogy a különböző ismérvekkel rendelkező társadalmi csoportok milyen szegénységi kockázatokkal rendelkeznek. Átlagot meghaladó egy népességcsoport szegénységkockázata, ha körükben a szegények, illetve depriváltak

¹ „Ízlésekről pedig ne vitatkozzunk!”

² Vagyis ha azért nem vett újságot, mert az mondta, „nincs rá szüksége” akkor azt nem értékeltük anyagi deficitnek.

³ Tudjuk, az egységnyi összegzésnél jobb mérőszámok is vannak. Ezek alakulását egy későbbi tanulmányukban pontosan be fogjuk mutatni.

részaránya (jóval) meghaladja a 11,7-es, illetve a 14,9-es felnőtt népességet jellemző arányszámot. Először a szokásos társadalmi ismérveket tekintjük át, azt követően pedig részletesen vizsgáljuk meg a demográfiai tényezőket.

A társadalmi tagolódás alapvető ismérvei jól jelzik a szegénységi kockázatokat és a jóléti deficiteket. Az *iskolai végzettség* szerinti szegénységi- és deprivációs kockázatokat áttekintve megállapítható, hogy a különbségek az iskolázottság foka szerint lineárisak, és a két hátrányos helyzet-konceptió szerint többé-kevésbé azonos mértékűek (7.2. táblázat). Talán annyi emelendő ki, hogy a felsőfokú végzettségűek nagyfokú előnye a jövedelmi mérték szerint erőteljesebb, mint az életkörülményeken alapuló deprivációs index szerint. A munka- és árupiacához való viszony nem kevésbé meghatározó. Míg az alkalmazottak és az öregségi/özvegyi nyugdíjasok szegénységkockázata az átlag felét alig éri el, addig a rokkantnyugdíjasok és a gyesen/gyeden lévők egy ötöde (20,7%) illetve 21,6% a háztartásbeliek egy harmada (35,3%) a munkanélkülieknek pedig közel fele (44,1%) szegény. Igaz, ez utóbbi csoportnál az átlag négyszerese a jövedelmi szegénységi kockázat (7.3. táblázat). Az alacsony kockázatok ellenére nem veszíthetjük el szem elől az alkalmazottakat, hiszen a szegények összetételében jelentős részt képviselnek. Az összes felnőtt szegény három ötöde három aktivitási csoportba tartozik: 21,8 százalékuk alkalmazott, 20,5 százalékuk munkanélküli és 16 százalékuk rokkantnyugdíjas.

7.2. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben iskolai végzettség szerint (%)

Iskolai végzettség	Szegény	Deprivált
8 osztálynál kevesebb	23,7	24,1
8 osztály	20,3	24,6
Szakmunkásképző	12,1	17,6
Érettségi	6,6	8,7
Főiskola, egyetem	1,6	4,1
Összesen	11,7	14,9

7.3. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben gazdasági aktivitás szerint (%)

Gazdasági aktivitás	Szegény	Deprivált
Alkalmazott	8,6	14,0
Önálló	6,3	3,5
Munkanélküli	44,1	35,6
Öregségi nyugdíjas	5,4	9,2

⁴ A határ meghúzója megfelel a relatív jövedelmi koncepciónál használatnál. Deprivált valaki, ha az átlag kétszeresénél több jóléti deficittel rendelkezik.

Rokkantnyugdíjas	19,8	23,4
Gyes, gyed, gyet	21,6	24,3
Tanuló	8,8	6,9
Háztartásbeli	35,3	19,5
Egyéb inaktív	42,6	28,2
Összesen	11,4	14,9

A jóléti deficiteket, a *depriváltságot* tekintve ugyanazon csoportoknál jelentkeznek leginkább elmaradások: a munkanélkülieknél, a rokkantnyugdíjasoknál, a gyesen/gyeden lévőknél. A jövedelmi szegénységi helyzettől eltérő képet két társadalmi népcsoportnál vehetünk észre. Az alkalmazottak átlagnál jobb helyzete itt már nem jellemző, s a háztartásbeliek sokszoros hátránya sem látható már.

A *foglalkozási rétegek*⁵ szerinti különbségek, különösen a depriváltakat tekintve, arra mutatnak, hogy a munkapiacra belül is erőteljes a differenciálódás (7.4. táblázat). A legjobb helyzetben a vezetők, értelmiségiek és vállalkozók csoportja található – mindkét hátrányos helyzet mértéke szerint. A jövedelmi helyzetet tekintve csak a segéd munkások rendelkeznek átlag feletti szegénységkockázatokkal, az életkörülményeket tekintve az összes fizikai munkás (vagy „kékgalléros”) között átlag fölötti a depriváltak minősített felnőtt személyek száma.

7.4. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben foglalkozási rétegek szerint (%)

Foglalkozási réteg	Szegény	Deprivált
Felső vezető	1,0	1,9
Értelmiség	1,2	5,6
Vállalkozó*	0,8	0,9
Önálló, önfoglalkoztató	9,4	4,3
Alsó vezető	2,6	6,6
Irodai, beosztott, szellemi	3,9	8,9
Szaktanácsos	5,8	15,2
Betanított munkás	7,8	20,1
Segéd munkás	18,2	34,8
Összesen	5,8	12,4
(összes felnőtt népesség)	(11,7)	(14,9)

* A foglalkoztatottal rendelkező önállóak.

A *településtípusokat* illetően a két hátrányos helyzet mértéke eltérő képet mutat (7.5. táblázat). Míg a jövedelmi szegénységet illetően a nagyvárosok (és Budapest),

⁵ A foglalkozási rétegek képzésekor az Andorka-sémából indultunk ki.

illetve a községek között tág az olló, addig az életkörülményeket tekintve nincsenek igazán erőteljes különbségek.⁶

⁶ Ahogy már jeleztük, az életkörülményeken alapuló jóléti-definíciót jelző indexünk még további alapos elemzéseket igényel.

7.5. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben településtípus szerint (%)

Településtípus	Szegény	Deprivált
Budapest	6,1	13,3
Megye jogú város	6,3	12,4
Egyéb város	11,5	15,5
Község	17,3	16,8
Összesen	11,7	14,9

E rövid áttekintés után megfogalmazhatjuk, hogy a hagyományos társadalom-szerkezeti dimenziók szegénységkockázatai és életkörülmény-hátrányai a várakozásnak megfelelően alakultak. A jobb iskolai végzettséggel rendelkezők, a munkaerőpiaci pozícióban lévők, a magasabb foglalkozási státussal rendelkezők szegénységi kockázata messze átlag alatti. Egy meglepő, a továbbiakban részletesen vizsgálandó eredményt kaptunk: az életkörülményeken alapuló jóléti deficiteket tekintve a településtípusok között alig mutatkozott különbség.

7.3. Demográfiai ismérvek

Az elmúlt évtized egyik legmeglepőbb fejleménye a demográfiai tényezők egyenlőtlenségeket és szegénységkockázatokat generáló térnyerése volt. Kutatási tematikánk lehetőséget teremtett a demográfiai tényezők részletesebb vizsgálatára.⁷ Elemzésünket megelőzően azonban újra fel kell hívni arra a figyelmet, hogy mintánk *személyi* (longitudinális) minta. Amennyiben tehát családokról vagy háztartásokról beszélünk, *csak mint a kiválasztott személyek családjairól vagy háztartásairól lehet szó*. Így például sokgyermekes családok helyett olyan felnőtt személyekről van adatunk, akik sokgyermekes családban élnek. E megszorításnak nincsen jelentősége akkor, amikor az egyes családok szegénységkockázatait az átlaghoz mérjük, vagy megvizsgáljuk, hogy meghatározott családtípusba tartozók közül átlagosan milyen arányban minősülnek szegénynek. A következőkben csak ilyen elemzéseket végzünk majd el. Vagyis nem lenne helyes, ha adataink alapján súlyozás nélkül a szegény vagy deprivált háztartásokra, gyermekekre tennénk megállapításokat.⁸ A szegénységről tett megállapításaink során tehát mindig figyelemmel leszünk arra, hogy adataink a felnőtt lakosságot, és nem a háztartásokat reprezentálják.

⁷ E gyorsjelentés – ha a szokásosnál részletesebben is foglalkozik a témakörrel – nem tekinthető átfogónak.

⁸ Mint már jeleztük, elképzelhető, hogy a jövőben egy háztartási súlyt alakítunk ki.

A *nemek* szerinti megoszlások első lépésben újra csak azt sejtetik, hogy a „szegénység feminizálódásának” tézise Magyarországon továbbra sem reális feltételezés. A felnőtt férfiak és nők szegénységi kockázatai ugyanis gyakorlatilag megegyeznek (7.6. táblázat).

7.6. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben nemek szerint (%)

Nem	Szegény	Deprivált
Férfi	11,5	14,4
Nő	11,9	15,3
Összesen	11,7	14,9

A kérdezettek *korcsoportjait* tekintve a fiatal-középgenerációban magasabbak mind a jövedelmi, mind pedig az életkörülmények szerinti szegénységkockázatok (7.7. táblázat). A későbbiekben látni fogjuk, hogy a kor szerinti szegénységkockázatok alapvetően a háztartás összetételétől függenek. Az *etnikai* hovatartozás továbbra is egyértelműen azonosítja az egyik legnagyobb szegénységkockázatokkal rendelkező csoportot. A romák mind jövedelmi, mind az életkörülmények területén igen hátrányos helyzetben vannak (7.8. táblázat). A roma népesség fele szegénynek minősül mindkét hátrányos helyzet szerint (49,4%, illetve 55,5%). Hogy a szegények között milyen nagy a roma népesség, az attól függ, melyik roma-identifikációs elvet fogadjuk el. Ha csak azokat tekintjük romának, aki magukat annak vallják (önindifikáció), akkor a szegények egytizede minősül romának, ha azokat is, akiket mások cigánynak tartanak, akkor a szegények egyötödét teszik ki. Az önmeghatározás szerint roma csoportban valamivel nagyobb a szegények és depriváltak aránya, mint a mások („közösség”) által romának tartottak népességben.

7.7. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a felnőtt népességben korcsoportok szerint (%)

Korcsoport	Szegény	Deprivált
19–29	11,8	14,1
30–39	13,4	18,9
40–49	14,7	18,7
50–59	11,6	14,1
60–69	7,8	10,1
70–75	6,3	7,5
Összesen	11,7	14,9

7.8. táblázat

*A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben
etnikai hovatartozás szerint (%)*

Etnikai hovatartozás	Szegény	Deprivált
Nem roma	9,7	12,9
Roma (önmeghatározás alapján)	55,6	61,0
Roma (megítélés szerint)	49,4	55,7
Összesen	11,7	14,9

A háztartásnagyság és szerkezet, továbbá a gyermekek száma szerint vizsgálódva a várt összefüggéseket kapjuk (7.9. táblázat). Átlag feletti szegénységi és deprivációs kockázatokkal az öt fős és annál nagyobb háztartásokban élő felnőtt népesség rendelkezik.

7.9. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben háztartásaik típusa szerint (%)

	Szegény	Deprivált
Háztartás nagysága		
1 személyes	12,0	15,1
2 személyes	10,5	12,6
3 személyes	10,0	14,1
4 személyes	11,0	14,0
5 személyes	15,4	19,4
6+személyes	22,9	27,4
Háztartás típusa		
Egyedül élő, 50 év alatti	20,4	22,2
Egyedül élő, 50 év feletti	8,7	12,0
(Házast) társsal él, 50 év alatti	10,6	12,6
(Házast) társsal él, 50 év feletti	6,3	8,2
Hagyományos kis család, gyerekkel	14,1	17,6
Érett hagyományos kis család	6,8	10,4
Egyszülős család	26,9	32,0
Érett egyszülős család	14,3	18,9
Három generációs család, kiskorú gyermekkel	16,0	19,8
Érett három generációs család	8,1	10,9
Egyéb háztartás	15,5	16,5
Összesen	11,7	14,9

Az egyszülős családok⁹ egynegyede (26,9%) jövedelmi szegény, közel egyharmaduk (32,0%) pedig deprivált, a hagyományos kis családban eltartott gyermekekkel élők is átlag feletti szegénységkockázatokkal rendelkeznek, ám körükben, ahogy a 7.10. táblázatban jól látható, a gyermekszám határozza meg a szegénységi kockázatokat. A

⁹ Tipizálásunk során szétválasztottuk az olyan egyedül nevelő szülőket akik eltartott gyermekkel

családok differenciáltabb tipizálása újabb összefüggésekre is rávilágít. A bonyolultabb összetételű háztartásokban élő felnőttek között, különösen ha abban eltartott gyerek is van, átlag feletti a hátrányos helyzet előfordulása. Meglepő, hogy a fiatal egyedül élők között az átlag közel kétszerese (20,4%) a jövedelmi szegény. E csoport összetételét megvizsgálva megtudjuk, hogy közöttük az elváltak, férfiak, a negyvenes éveikben járók és a községekben lakók a legjellemzőbbek. (Ez részben arra is magyarázatot ad, hogy miért nem tapasztaltunk Magyarországon lényeges nemek szerinti különbségeket. Míg a szegény nők egy jelentős hányada egyszülős családot vezet, addig a szegény férfiak átlag felett élnek egyedül, illetve bonyolultabb háztartástípusokban.)

A *gyermekszámot* tekintve már az egygyermekesek is átlag feletti szegénységi és deprivációs kockázatokkal rendelkeznek, és ahogy nő a gyermekszám, úgy emelkedik az adott családtípuson belüli felnőttek közül a szegények részaránya (7.10. táblázat). Három gyermeknél már az átlag kétszeresére, azt követően háromszorosára növekednek a hátrányos helyzet kockázatai. A legfiatalabb gyermek életkora mentén vizsgálva szegény felnőttek a kisgyermekes családok között gyakrabban fordulnak elő (elképzeltető hogy a gyermekszám kontrolálásával e különbségek eltűnnének).

7.10. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben a háztartásban élő gyermekek száma és a legfiatalabb gyermek korcsoportja szerint (%)

	Szegény	Deprivált
Gyermekek (18 év alattiak) száma		
0	9,1	12,1
1	14,0	16,7
2	15,3	18,9
3	22,3	30,9
4+	36,7	43,2
Legfiatalabb gyermek korcsoportja		
– 3	19,2	22,1
4– 6	16,0	22,3
7–14	15,0	18,7
15–18	13,0	15,1
nincs gyermek	9,1	12,1
Összesen	11,7	14,9

A *családi állapot* szerinti vizsgálat első lépésben csak az elváltak közötti magas szegénységi arányt mutatja meg (7.11. táblázat). Az elváltak az átlag közel kétszeresére rúgó szegénységi és deprivációs kockázattal rendelkeznek (19,1% illetve 25,0%). Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a családi állapot milyen valós partnerkapcsolati relációkkal áll együtt, módosul a

rendelkeznek, azoktól, akik felnőtt gyermekükkel élnek együtt.

kép (7.12. táblázat). Az élettársi kapcsolatban (partnerkapcsolatban) élő hajadonok és nőtlenek messze átlag fölötti szegénységkockázatokkal rendelkeznek. Meglepő összefüggés látszik az elváltak (és részben az özvegyek) partnerkapcsolatai és szegénységkockázatai között. Előzetes feltételezéseinkkel szemben úgy tűnik, hogy az elváltak és az özvegyek csoportjában, a partnerkapcsolat nem csökkenti, hanem inkább növeli a szegénységi és deprivációs kockázatokat. Végül megállapíthatjuk, hogy ha volt is valakinek válása, ám utána újránházasodott, szegénységi kockázatai megegyeznek a válási tapasztalattal nem rendelkező házasokéival, ugyanakkor sokkal alacsonyabbak, mint a válás után „csak” élettársi kapcsolatot létesítőkéi. Összességében az is kiderül, hogy az élettársi kapcsolatban élők (legyenek akár hajadonok, vagy elváltak) szegénységkockázata közel kétszer olyan magas, mint a házasoké.

7.11. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben családi állapot szerint (%)

Családi állapot	Szegény	Deprivált
Nőtlen	12,1	14,7
Házás	10,5	13,4
Özvegy	10,0	13,8
Elvált	19,1	25,0
Összesen	11,7	14,9

7.12. táblázat

A szegények és depriváltak aránya a 18–74 éves népességben családi állapot és a partnerkapcsolat alapján meghatározott csoportok szerint (%)

Családi állapot és partnerkapcsolat	Szegény	Deprivált
Hajadon, nőtlen, egyedül él	10,5	13,0
Élettárssal él	18,9	22,7
Házás, házastárssal él	10,2	13,2
Házás, válási tapasztalattal	10,4	13,2
Elvált, egyedül él	17,7	22,4
Elvált, társsal él	20,8	26,2
Özvegy, egyedül él	9,9	12,9
Özvegy, társsal él	12,6	25,2
Összesen	11,7	14,9

Végül az életük során valaha elváltak között megvizsgáltuk, hogy a válás milyen hosszan „hagy nyomot” az érintettek anyagi helyzetében. A pontos válaszhoz természetesen sok egyéb tényezőt (pl. jelenlegi háztartásszerkezet stb.) is kontrollálni kellene, ám támpontokat az egyszerű megoszlásokból is kaphatunk. A 7.13. táblázat tanúsága szerint a válás negatív következményeinek vélhetően hosszú távú anyagi következményei vannak. Jelentékeny szegénységkockázat-csökkenés csak évtizede(ek) után követ-

kezik be. Pontos képünk természetesen csak az életút-események árnyaltabb tipizálása és az egyéb változók kontrollálása esetén lesz.

7.13. táblázat

A szegények és depriváltak részaránya néhány kiválasztott házassági és válási tapasztalat szerint (%)

Válási tapasztalat	Szegény	Deprivált
Házasok, soha nem váltak	10,2	13,2
Valaha váltak	16,0	20,7
3 éve vált	17,1	24,0
4–6 éve vált	21,3	24,2
7–10 éve vált	16,0	20,1
11–20 éve vált	17,9	23,4
21+ éve vált	12,0	15,6
Összesen	11,7	14,9

7.4. Összefoglalás

A szegénység elemzéséhez, az egyes társadalmi csoportok szegénységi és hátrányos helyzet kockázatainak feltárásához két szegénységkonceptiót – a relatív jövedelmi szegénységet és az életkörülmények szerinti depriváltságot – párhuzamosan használtunk. A két közelítés szerint ugyan eltérés volt tapasztalható a kockázatok mértékében, ám a tendenciák igen hasonlóak. Az alacsony iskolai végzettség, a munkaerőpiacon kívüli státuszok – főképpen a munkanélküli lét, a kvalifikálatlan fizikai foglalkozás, a községi lakóhely mindkét közelítés szerint hátrányos helyzetet valószínűsít. Az életkörülmények szerinti depriváltság mérésével két további rész-összefüggést tudtunk kiemelni. A segéd munkások mellett a másik két nagy „kékgalléros csoport” (szakmunkások és betanított munkások) is átlag feletti deprivációs rátával rendelkeztek, a községek elmaradása ugyanakkor a jövedelmi helyzethez képest kisebbnek mutatkozott. A demográfiai jegeket tekintve a magas (3 és annál több) gyermekszámot, a roma etnicitást és a válás negatív hatását kell kiemelni.

8. A cigányság életkörülményei

(Kapitány Balázs)

Az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományi viták sorában kiemelt helyet foglalt el a cigányság problémája. Helyzetük objektív vizsgálata nem könnyű, mert igen kevés adat áll a kutatók rendelkezésére országos, kvantitatív módon a cigányságról, a cigányok helyzetéről, vélekedéseikről. Ennek kettős oka van. Szinte megoldhatatlan probléma a „ki a cigány” kérdésének megválaszolása (önbevallás/mások minősítése), s ettől nem függetlenül nehéz olyan adatfelvételt készíteni, amely valóban reprezentatívnak tekinthető, illetve a melyben a romák száma elegendő ahhoz, hogy statisztikailag érvényes következtetéseket lehessen levonni.

Amint közismert, általában lényegesen kevesebben vallják magukat roma/cigány nemzetiségűnek/származásúnak, mint ahány személyt környezete – merőben külső jegek alapján – annak minősít. A társadalomtudósok számára ez a szabad identitásválasztás joga és a létező társadalmi tények közötti szinte feloldhatatlan dilemmát jelenti. Az utóbbi években kedvező változás a cigány/roma identitás erősödése, valamint a kérdezési technika finomodása, ami jelentős előrelépés egy optimális megoldás irányába.

Azonban mindezek a változások sem lettek volna elegendők, ha az *„Életünk fordulópontjai”* vizsgálat mintája (N = 16 394) nem tette volna lehetővé azt, hogy a magyarországi társadalom csupán néhány százalékos alcsoportjai is megfelelő elemszámot képviseljenek. Az adatfelvétel megszervezése során külön figyelmet fordítottunk arra, hogy az a kérdőíves adatfelvételeknél tapasztalható jelenség, miszerint a társadalom alsó szeletét kevésbé sikerült elérni, a lehető legcsekélyebb mértékben torzítsa az adatállományt.

Mindennek eredményeképpen a vizsgálat mintájába megfelelő számban kerültek be magukat cigánynak, illetve cigány származású magyarnak valló válaszadók (összesen 416 fő), s így a cigányság életkörülményeiről, vélekedéseiről vázlatos, de érvényes képet rajzolhatunk.¹

(Annak ellenére, hogy jelen elemzésünkben azt tekintjük cigánynak² aki magát annak vallja, meggyőződésünk, hogy vannak olyan területek, ahol ez a megközelítés

¹ Természetesen ez az elemszám sem elegendő részletes táblák készítéséhez, a szövegben mindig jelölni fogjuk azokat az adatokat, amelyek esetén az esetszám 100 alatti, illetve nem foglalkozunk kevesebb mint 50 esetre alapozó adatokkal.

² A cigány/roma elnevezés problémakörébe nem szeretnénk elmélyedni. Jelen dolgozatban egyszerűen azért használjuk elsősorban a „cigány” elnevezést, mert a kérdőív kérdéseiben ez szerepelt.

kifejezetten káros, sőt félrevezető. Amikor olyan témakörökről van szó, ahol a többségi társadalom értékelése a meghatározó, ott azt kell cigánynak tekintenünk, akit a többségi társadalom annak tart. Ha például valaki nem kap munkát, mert a munkaadó nem hajlandó cigányokat alkalmazni, akkor a döntő tényező, hogy az illetőt cigánynak tartják, teljesen függetlenül az illető vállalt identitásától. Emiatt vannak olyan területek, ahol egy másik cigányság-fogalommal is dolgoznunk kellene, a környezet minősítésével. Ezt ebben az esetben – jobb híján - a kérdező minősítése jelenthetné. A kérdezők 672 főt minősítettek cigánynak, 199 fő esetében pedig nem tudták eldönteni, vajon cigány-e a válaszadó. Ilyen összetettebb elemzésekkel azonban a Gyorsjelentés nem foglalkozik.)

A következőkben először röviden áttekintjük a cigányság objektív életkörülményeit, majd röviden foglalkozunk a romák által vallott vélekedésekkel, véleményekkel. Az objektív adatok áttekintése mellett nagyobb hangsúlyt fektetünk az olyan adatokra, amelyek a 2001. évi népszámlálás teljes körű adataiból nem ismerhetők meg.

A cigányság *korstruktúrája* lényegesen eltér a teljes mintától (lásd 8.1. táblázat), annál lényegesen fiatalabb. Ennek oka a szakirodalomból ismert: az átlagost meghaladó termékenység, és átlag alatti várható életkor, magas halandóság jellemző a hazai cigányságra. A *településtípus* szerinti eloszlást ábrázolja a 8.2. táblázat. Ebből megállapítható, hogy a magukat cigány származásúnak tartó magyar állampolgárok elsősorban községekben (54%) és kisvárosokban (31%) élnek, és mélyen arányukon alul képviselik magukat a magasabb jogállású településeken. Az *iskolai végzettség* szerinti eloszlás még jobban eltér a minta átlagos értékeitől, mint arról a 8.3. táblázat tanúskodik. Az eredmények szerint a 18–74 éves cigány népesség több mint négyötöde maximum általános iskolai végzettséggel rendelkezik, a felsőfokú végzettségük aránya pedig elhanyagolható a mintában. Ez egy olyan alapvető és fundamentális különbség a többségi felnőtt társadalom általános jellemzőivel szemben, melynek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Noha az alacsony esetszámok (lásd 8.4. táblázat) nem teszik lehetővé a cigány *foglalkoztatottság* részletes feltárását, annyi mindenestre megállapítható, hogy a cigányság körében az alkalmazottak aránya (24%) alig több mint fele az országos adatnak; a cigányság túlnyomó többsége az inaktívok közé sorolható. Ehhez kapcsolódik a munkanélküliek igen nagy aránya. Míg az adatfelvétel pillanatában a cigányok 22%-a vallotta magát munkanélkülinek (100 alatti esetszám, az országos arány 5%), addig cigány válaszadók 53%-a volt már munkanélküli életében (országos arány 31%), pedig ennek az arálynak a kiszámolásakor eltekintettünk azoktól akik még soha nem dolgoztak, (a roma válaszadók 18%-a, 100 alatti esetszám).

8.1. táblázat

A 18–74 éves minta és a cigány válaszadók megoszlása korcsoport szerint (%)

Korcsoport	18–74 éves minta	Cigány válaszadók
18–29	24,7	32,5
30–39	17,3	27,4
40–49	20,3	23,1
50–59	17,4	10,1
60–69	13,6	5,8
70–75	6,6	1,2
Összesen	100,0	100,0
N	16 393	416

8.2. táblázat

A 18–74 éves minta és a cigány válaszadók megoszlása településtípus szerint (%)

Település jogállása	18–74 éves minta	Cigány válaszadók
Főváros	18,0	7,5
Megyei jogú város	20,3	7,7
Egyéb város	26,9	30,8
Község	34,8	54,0
Összesen	100,0	100,0
N	16 394	415

8.3. táblázat

A 18–74 éves minta és a cigány válaszadók megoszlása iskolai végzettség szerint (%)

Iskolai végzettség	18–74 éves minta	Cigány válaszadók
8 osztálynál kevesebb	6,1	33,4
8 osztály	21,8	50,2
Szakmunkásképző	27,1	12,5
Érettségi	31,4	2,9
Főiskola, egyetem	13,5	1,0
Összesen	100,0	100,0
N	16 394	416

8.4. táblázat

A 18–74 éves minta és a cigány válaszadók megoszlása gazdasági aktivitás szerint (%)

Gazdasági aktivitás	18–74 éves minta	Cigány válaszadók
Alkalmazott	43,6	24,4
Önálló	6,6	2,4
Öregség/özvegyi nyugdíjas	21,6	6,8
Rokkantsnyugdíjas	8,7	13,5
Gyes, gyed, gyet	4,0	13,8
Munkanélküli	5,4	21,7
Tanuló, diák	5,8	1,4
Sorkatona	0,2	–
Háztartásbeli	1,7	6,0
Egyéb inaktív	2,5	9,9
Összesen	100,0	100,0
N	16 397	414

A cigányság életkörülményeinek vizsgálatakor lényeges mozzanat, amelyre fel kell hívni a figyelmet, az, hogy a cigány válaszadók jellemzően más összetételű háztartásokban élnek, mint a többségi társadalom. Míg a teljes minta válaszadói között a legelterjedtebb a kétszemélyes háztartás (a válaszadók 26%-a), az átlagos háztartásnagyság pedig 3,1 fő volt, a romák között a legelterjedtebb a négyszemélyes háztartás (18%), az átlagos háztartásnagyság pedig 4,3 fő. Míg a teljes minta 14%-a élt ötfős, vagy nagyobb háztartásban, a cigányok körében ez az arány csaknem háromszoros: 41%. Az eltérésnek két oka van: a cigányság magasabb átlagos gyermekvállalási kedve/hajlandósága és a többgenerációs háztartások nagyobb gyakorisága. Míg a teljes minta minden tagjának (beleértve a 18 éveseket is) átlagosan 1,40 gyermeke született, a cigányságnál ez az átlagos szám 2,54 gyermek. A 40 év feletti nőknek a mintában átlagosan 1,84 gyermekük született, ez a szám a cigány mintatagok esetében 3,76 (N=85) gyermek volt.

Érdekes lehet, hogy vajon a társadalom átlagánál nagyobb, vagy kisebb mértékben esett-e vissza a gyermekvállalási kedv a cigányság körében. Ennek a kérdésnek a korrekt demográfiai mutatószámok alapján való eldöntésére az adatbázis nem nyújt lehetőséget, viszont képezhető egy igen egyszerű mérőszám, amely valamennyire mégis képes választ adni a kérdésre. Eszerint azt, hogy a válaszadó édesanyjának egész életében hány gyermeke született, egyszerűen összevetjük azzal, hogy a válaszadónak jelenlegi életkoráig hány gyermeke született. Az eredmények azt mutatják, hogy a cigány válaszadók édesanyjainak átlagosan 5,5 gyermekük született életükben, míg maguk az adatfelvétel idejéig átlagosan 2,54 gyermeket vállaltak. A teljes minta hasonló adatai: 3,1, illetve 1,4 gyermek, tehát ebből az egyszerű összehasonlításból úgy tűnik, hogy gyermekvállalási kedv visszaesésének aránya nagyon hasonló a cigányság körében, mint a teljes hazai népességben.

Érdemes röviden kitérni arra, hogy az objektív adatok milyen összefüggéseket mutatnak az elképzelésekkel, vágyakkal. Mint az már kiderült, a cigányságot messze átlag feletti átlagos gyermekszám jellemzi. Nagyon érdekes, hogy adataink alapján úgy tűnik, eme magas gyermekszám mögött elsősorban nem a sokszor „kulturális okokkal” magyarázott „nagyobb gyermekvállalási kedv” tényezői állnak. Az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdésre adott válaszokban ugyanis lényegesen kisebb különbség figyelhető meg az átlag (2,13 gyermek) és a cigány válaszadók válaszainak átlaga (2,44) között, mint a tényleges gyermekvállalási szokások között. Hogy ennek oka elsősorban nem a kérdés hagyományos megfogalmazásában rejlik („Ön szerint általánosságban hány gyermek ideális egy mai magyar családban?”), több más adat is alátámasztja. Az alacsony elemszám (N=100) ellenére igen feltűnő, hogy a 45 év feletti cigány válaszadók 48%-a ha újra kezdené az életét, kevesebb gyermeket vállalt volna, mint ahány gyermeke ténylegesen született; míg az összes 45 év fölötti válaszadó között az így vé-

lekedők aránya csupán 9%. E mögött az sejthető, hogy a cigány népesség magasabb termékenységében a véletlen teherbeesésnek, a védekezés hiányosságainak is nagy szerepe lehet. Az is feltűnő, hogy termékeny korban lévők (nők 18–45 év, férfiak 18–50 év) között a cigány válaszadók 34%-a szeretne még gyermeket vállalni, míg a teljes mintában ez az arány 49%. Kérdés – melyre majd három év múlva, a vizsgálat második hullámában kaphatunk választ –, hogy ezek a szándékok milyen arányban valósulnak meg, illetve milyen irányú eltérés figyelhető meg a szándékok és a megvalósulások között.

Visszatérve az objektív *életkörülmények* vizsgálatára megállapítható, hogy a cigány válaszadók háztartásainak méretei az átlagosnál nagyobb lakosságszám ellenére igen jelentős mértékben elmaradnak az átlagostól. A mintaátlag 83 négyzetméterrel szemben a cigány válaszadók lakásai átlagosan 68 négyzetmétereseek voltak, így egy főre kevesebb, mint 16m² hasznos alapterület jut. A háztartások csupán 34%-ában jut mindenkinek külön szoba (a teljes minta hasonló értéke 73%).

Az elmaradás a lakás felszerelését vizsgálva még nyilvánvalóbb. Míg a lakások 94%-ában van WC és fürdőszoba vagy zuhanyzó, a cigányok háztartásainak esetében ez az arány 56%. A cigány válaszadók lakásainak 73%-át hagyományos egyedi helyiségfűtéssel fűtik (szén, olaj illetve fatüzelésű kályha), míg országosan ez az arány csupán 17%! Hasonló leszakadásról tanúskodik, hogy cigány válaszadók háztartásainak csupán 30%-ában van telefon, míg országosan ez az arány 84%. Az automata mosógép esetén ugyanezen arány 17%, az országos 67-tel szemben, a személyi számítógép esetén 3%, a 31-hez képest.

A cigány válaszadók jövedelmi helyzetét áttekintve megállapítható, hogy a tényleges jövedelmi helyzetet talán legjobban mérő ekvivalens jövedelmet használva a cigányság 69%-a a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozik (lásd 8.5. táblázat). Ez az érték megint alapvető különbségekre mutat rá az átlagos magyarországi és a cigány válaszadók háztartásai között.

8.5. táblázat

A 18–74 éves minta és a cigány válaszadók megoszlása jövedelmi helyzet szerint (%)

Ekvivalens jövedelem szerinti ötödök	18–74 éves minta	Cigány válaszadók
Legalacsonyabb ötöd	21,1	68,9
2. ötöd	19,4	17,8
3. ötöd	19,5	8,2
4. ötöd	20,1	4,4
Legmagasabb ötöd	19,9	1,0
Összesen	100,0	100,0
N	14 582	389

A háztartások *jövedelemforrásait* áttekintve megállapítható, hogy a cigány háztartások jövedelemszerkezete igen nagy mértékben eltér az átlagos magyarországi háztartások jövedelemszerkezetétől. Hiszen míg két alapvető bevételforrásból átlag alatti mértékben részesülnek a cigány háztartások, mert csak egyharmaduknak van bevétele főállásból származó jövedelemből (országos arány 69%), és csak minden nyolcadik cigány háztartásban kap valaki öregségi nyugdíjat (országos arány: 32%), addig van sok olyan jövedelemforrás, mely a cigány háztartásokban gyakoribb, mint általában. A következőkben azokat soroljuk fel csupán jelzésértékűen ezen jövedelemforrások közül, ahol ennek a gyakorisága eléri az országos arány dupláját: gyermekgondozási segély; gyermeknevelési támogatás; munkanélküli járadék és munkanélküliek jövedelepótló támogatása; kiegészítő családi pótlék, rendszeres szociális segély, közgyógyellátás³. Különösen figyelemre méltó a rendszeres szociális segély, melyet a cigány válaszadók háztartásainak 26%-a kap (országos arány 3%), és a kiegészítő családi pótlék, melyet a kérdezettek háztartásainak 34%-a kap (országos arány 6%).

A hiány nemcsak hagyományos anyagi javakban jelentkező szűkölködést jelent, hanem nem tesz lehetővé bizonyos tevékenységekben, aktivitásokban való részvételt sem a cigányság részére. Így például a cigányság többsége (szemben a teljes alapsokasággal) nem engedheti meg magának azt, hogy elmenjen üdülni; új ruhát vegyen magának.

Az utóbbiakkal (üdülni, új ruha) szinte már áttértünk az ún. *szubjektív jellemzőkre*. Nagyon érdekes kérdés, hogy a többségi társadalom átlagától szinte minden objektív szempontból elszakadt csoport mennyire mutat más képet szubjektív vélekedésiben, mint az átlag. Természetesen itt egy logikai tévkövetkeztetés veszélyét feltétlenül el kellene kerülnünk. Ugyanis nem tudjuk egykönnyen megállapítani, hogy az esetleges eltérések okai mennyiben következményei a rossz létfeltételeknek, a szűkösség hagyományos következményeinek, és mennyiben valamiféle homályos és igencsak nehezen meghatározható „etnikai jellemzőnek”, netán „cigány sajátosságnak”. Noha különféle felmérésekből tudjuk, hogy a társadalom többsége hajlamos az ok-okozati viszonyok vizsgálatát figyelmen kívül hagyva különféle etnikai vagy kulturális előítéletek hangoztatására a cigányság kapcsán, ezt a csapdát mi mindenképpen szeretnénk elkerülni. Későbbi kutatások feladata lesz majd annak vizsgálata, hogy az objektív viszonyok hatásának kiszűrése után marad-e egyáltalán valami, ami mérhető, és sajátosan, vagy speciálisan a romákra jellemző eltérés.

³ A közgyógyellátás esetén az érintett cigány háztartások száma nem érte el a 100 főt. Nem soroltunk fel olyan ritka jövedelemforrásokat, amelynél az érintett cigány háztartások száma nem érte el az 50-et.

Feltűnő, hogy a nagyon nagy objektív különbségek ellenére van néhány olyan vélekedéscsoport, ahol gyakorlatilag nem tér el a cigányság véleménye a többségi társadalométól. Ilyenek például az elmagányosodást mérő kérdésekre adott válaszok, vagy a nem anyagi helyzettől függő aggodalom mértékét tudakoló kérdések (háború, környezeti állapot stb.).

Ide sorolhatók a vallásos beállítódások is, melyek kapcsán megfigyelhető, hogy a cigányság csak minimális mértékben mutatkozik vallásosabbnak, mint a társadalom átlaga, és nem is minden jelzőszámot tekintve.

A *családdal*, családi munkamegosztással kapcsolatos értékek áttekintése a cigányság körében szintén önálló tanulmányt igényelne. Az mindenestre megállapítható, hogy az élettársi kapcsolat támogatottsága nagyobb az átlagosnál a cigányság körében. Ez a beállítódás nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal az adatokkal szintén kiderülő ténnyel, hogy a cigányság körében az élettársi kapcsolat jóval elterjedtebb az átlagnál. Míg a teljes minta 24%-a élt valaha, vagy él jelenleg is élettársi kapcsolatban (beleértve a házasság előtti együttéléseket is), ugyanez az arány a cigányság körében 62%. A jelent tekintve a teljes mintának jelenleg 8%-a él élettárs kapcsolatban, a cigány válaszadók között ez az arány 20% (N = 85). Az okok között az is szerepet játszhat, hogy a roma válaszadók 12%-a született élettársi kapcsolatban, az országos másfél százalékkal szemben.

Az anyagi helyzettel összefüggő szubjektív kérdésekre (elégedettség, aggodalmak) kapott válaszok természetesen már jelentős mértékben eltérnek az átlagtól, ezeknél a kérdéseknél azonban nyilvánvaló módon elsősorban az igen rossz anyagi helyzet határozza meg a válaszokat.

Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy az objektív életkörülményekben megfigyelhető alapvető különbségek és elmaradottságok ellenére a szubjektív indikátorokban mutatkozó különbségek noha jelentősek, mégsem érik el azt a méretet, ami az objektív területeken megfigyelhető. Míg az objektív adatokból sok esetben úgy tűnik, hogy a magyarországi cigányság jelentős része szinte „társadalom alatti” nívón él, szubjektív szinten a cigányság átlagos beállítódásait, aggodalmait a hazai társadalom átlagához való nagyobb hasonlósággal jellemezhetjük.

9. Általános értékek és attitűdök

(Kapitány Balázs)

Felvételünk bővelkedett szubjektív, elsősorban az értékrendszereket feltérképezni szándékozó kérdésekben. Kutatási hipotézisünk szerint az értékeknek, beállítódásoknak, hiteknek a demográfiai események (születés, párkapcsolat létrehozása, - megszűntetése) bekövetkezésében az objektív körülményeknek (életkor, iskolázottság, településtípus) mérhető szerepe van. Vagyis kiegészíthetnek, „megkoronázhatnak” olyan modelleket, elemzéseket, amelyek „objektív”, „kemény” adatokra építenek. Hogy feltételezéseink mennyire helytállóak, azt a jövőbeli problémaorientált elemzések, illetve a 2. hullám adatai után elvégzendő panelelemzések bizonyíthatják be, ám – mint e kötet egyes tanulmányaiban is kiviláglik – vizsgálatuk nem indokolatlan. Más oldalról az adatok alapanyagot szolgáltathatnak a szubjektív jelzőszámok kialakításához.

Gyorsjelentésünk jelen fejezetében elsősorban ezen utóbbi célt követtük, s nem a demográfiai események szubjektív vonatkozásaira helyeztük a hangsúlyt. Arra vállalkoztunk, hogy az egyes attitűdök, értékek bemutatásával megidézzük a demográfiai folyamatokat „körülvevő” szubjektív tényezőket.

Sajnos, a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a kérdésprogramunkba felvett összes szubjektív változó eredményeinek ismertetését. A következőkben ezért előbb röviden felsoroljuk, milyen típusú szubjektív mérőszámok kerültek a kérdésprogramba, majd ezután ismertetjük három kiemelt témakör főbb eredményeit. A felsorolásban még említésszinten sem térünk ki azon témakörök felsorolására, amelyeket csupán egy-egy speciális alpopulációnak (pl. időseknek, fiataloknak) tettünk fel.

- Elégedettség.
- Vallásosság.
- Szubjektív életkörülmények, státuszfeszültség.
- Anómia, elidegenedettség, magányosság.
- Aggodalom.
- Szubjektív életpálya-kép.
- Materialista-posztmaterialista beállítódás.
- A különféle párkapcsolati formák megítélése.
- Nemi szerepfelfogás.
- Vélemények az öregorról és az idősekről.

Az első három témakör kérdéseinek főbb eredményeit a következőkben ismertetjük.

9.1. Elégedettség

Az elégedettség és mérésének a felvételben alkalmazott eszköze a 0–10 értékeket felvevő 11 fokú „létra” régi bevált mérőeszköz mind Magyarországon, mind a világ más részein, így a kapott adatok mind tér-, mind időbeli összehasonlítására nagy lehetőséget nyújtanak. A kérdőív terjedelmi korlátai hét elégedettségi dimenzió kikérdezését tették lehetővé. A kérdőívet úgy szerkesztettük, hogy az egyes speciális dimenziókkal való elégedettséget az ide kapcsolható „objektív” kérdések után kérdezzük. A hét dimenzió a következő volt: az élet eddigi alakulása, jövőbeli kilátások, munka, párkapcsolat, életszínvonal, lakás/ház, egészségi állapot. A munkával való elégedettséget logikusan csak a pénzkereső tevékenységet végzőktől, a párkapcsolattal való elégedettséget csak a házastól vagy élettárral élőktől kérdeztük. A kérdésekre a bizonytalan válaszok („nem tudom”) aránya 1 % alatt volt, kivéve a jövőbeli kilátásokra vonatkozó kérdésnél, ahol a válaszadók 9 %-a „nem tudom”-mal válaszolt.

A legmagasabb átlagos elégedettség- értéket a párkapcsolatra kaptuk (8,71 a 0-tól 10-ig terjedő skálán), bár itt valószínűleg a társadalmi konvenciók és a partner, családtag kérdezéskor való jelenléte is szerepet játszhatott. (Ott, ahol a társ folyamatosan jelen volt a kérdezésnél, az átlagos érték elérte a 9-et, ahol nem volt jelen, 8,56 volt. Kiskorú gyermek, vagy más családtag jelenlétekor ilyen különbségek nem voltak megfigyelhetők.) Míg a munkával, lakással és az egészségi állapottal való elégedettség átlagos értékei is 7 felett voltak, addig az eddigi életükkel és a jövőbeli kilátásaikkal már kevésbé voltak elégedettek a válaszadók (6,53, illetve 6,33 az átlagos értékek). Pesszimizmusra utaló jel, hogy a jövőbeli kilátásaikkal átlagban valamivel kevésbé elégedettek a válaszadók, mint életük eddigi alakulásával. A fölkinált dimenziók közül a legnagyobb elégedetlenség az életszínvonal kapcsán volt megfigyelhető, ahol az átlagos érték 5,7 volt, de a válaszadók 49%-a a skála közepét (5-ös), vagy ennél alacsonyabb értéket választott.

Mint említettük a jól bevált kérdések lehetőséget biztosítanak idősoros adatok felépítésére is. A 9.1. táblázat a Magyar Háztartás Panel (1992–97, Tárki keresztmetszeti súlyok), az Európa 99 vizsgálat (1999) és jelen kutatás átlagos elégedettség-értékeit tartalmazza (a partnerkapcsolatra vonatkozó adatok összehasonlítása nem lehetséges, mert itt a korábbi kérdések a családon belüli kapcsolatkora vonatkoztak).

9.1. táblázat

*Az elégedettség mértéke a különböző területeken
(10 fokú skálán 0: nagyon elégedetlen, 10: teljesen elégedett)*

Mennyire elégedett a(z)...	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1999	2001
élete eddigi alakulásával	5,74	5,53	5,83	5,55	5,64	5,57	–	6,53
jövőbeni kilátásaival	4,19	4,22	4,87	4,39	4,58	4,59	–	6,33
életszínvonalával	4,55	4,41	4,86	4,58	4,55	4,48	4,91	5,60
egészségi állapotával	6,41	6,19	6,35	–	6,00	5,83	6,30	7,04
munkájával	7,41	7,37	7,24	6,51	6,81	6,67	6,95	7,29
lakásával	7,13	6,98	7,09	6,61	6,77	6,50	6,75	7,09

Az adatokból megfigyelhető, hogy az utóbbi években, a gazdasági helyzet javulásával párhuzamosan hazánkban is elindult a rendszerváltás utáni (nemzetközi összehasonlításban is) extrémén alacsony elégedettségi értékek növekedése, és ezt a tendenciát támasztják alá jelen vizsgálat adatai is. Azonban az is érdekes, és egyben alátámasztja az elégedettségnek, mint szubjektív társadalmi jelzőszámnak a használhatóságát, hogy a különböző dimenziók egymáshoz viszonyított helyzete a különböző időpontokban meglehetősen nagy állandóságot mutat.

Ha megvizsgáljuk az átlagos elégedettségi értékeket a különféle társadalmi nagycsoportokban, érdekes eltéréseket figyelhetünk meg. Míg a *férfiak és nők* átlagos elégedettségi értékében az életszínvonal, az életük eddigi alakulása és a jövőbeni kilátások tekintetében kevesebb, mint 0,1 pontnyi eltérés figyelhető meg, addig a férfiak átlagosan elégedettebbek párkapcsolatukkal (már ha van), egészségi állapotukkal, viszont lényegesen elégedetlenebbek a nőknél, ha a munkájukról illetve ha lakásukról van szó.

Az *életkor* előrehaladtával csökken az egészségi állapottal és a jövőbeni kilátásokkal való elégedettség, ugyanakkor a munkával való elégedettség növekvő tendenciát mutat. A „maradék” négy elégedettségi dimenzióban közös, hogy az életkorral való összevetés egy „U” alakot eredményez. Vagyis a fiatal felnőttek átlagosan elégedettebbek mint középkorú társaik, ugyanakkor az idősebbeknél ismét nagyobb mértékű átlagos elégedettség figyelhető meg a párkapcsolattal, életszínvonallal, lakással/házzal, illetve az élet eddigi alakulásával kapcsolatban.

A *települési hierarchiát* tekintve az eddigieknél gyengébb összefüggéseket figyelhetünk meg. Egyértelmű tendenciát csupán a jövőbeni kilátások és az egészségi állapot kapcsán találhatunk: a magasabb jogállású településeken átlagosan elégedettebbek az emberek egészségi állapotukkal és jövőbeni kilátásaikkal.

Az *iskolai végzettség* hatása egyetlenegy kivételtől eltekintve egyértelmű: a magasabb iskolázottságú válaszadók magasabb elégedettségről számoltak be az élet különféle területein. Ez alól érdekes kivétel a párkapcsolattal való elégedettség, ahol ilyen

egyértelmű tendenciáról nem számolhatunk be. Az iskolai végzettséghez hasonlóan a *jövedelem* (ekvivalens jövedelmi ötödökkel számolva) kapcsán is elmondható: a magasabb jövedelműek általában elégedettebbek az életükkel, mind általában, mind az egyes dimenziókban.

A válaszadók *gazdasági aktivitása* szerint vizsgálva feltűnő, hogy az önállók eddigi életükkel, munkájuk, életszínvonalukkal és jövőbeli kilátásaikkal is lényegesen elégedettebbek, mint az alkalmazottak. Az alkalmazottak között jelentős különbség figyelhető meg a munkával való elégedettségben aszerint, hogy a munkaviszony állandó vagy szerződéses-e. Míg az állandó munkaviszonyban foglalkoztatottak átlagos elégedettsége munkájukkal 7,32, ez a szám szerződéses munkaviszonyban lévőkénél csupán 6,74. (A legalacsonyabb érték a fizikai alkalmi munkásoknál figyelhető meg: 4,79.)

Még feltűnőbb különbség figyelhető meg - minden dimenzióban – az öregségi és a rokkantnyugdíjasok elégedettsége között az előbbieik javára. Érdekesség, hogy a jövőbeli kilátásaikkal leginkább a tanulók, diákok, és a gyeden, gyesen, gyeten lévők elégedettek. Ez utóbbi csoportban a gyeden lévők elégedettsége minden dimenzióban (beleértve a partnerrel való elégedettséget !) lényegesen meghaladja a gyesen és a gyeten lévők elégedettségét.

Az egyes dimenziók átlagos értékeit különféle bontásokban, társadalmi nagycsoportok szerint a *Melléklet 1. táblázata* tartalmazza.

9.2. Vallásosság, vallási szertartások igénybevételének fontossága

Kérdőívünkben több kérdéssel próbáltuk körbejárni a vallás szerepét a válaszadó életében. Két kérdéssel a hagyományos vallásos beállítódást próbáltuk mérni, míg három - saját fejlesztésű - kérdésben azt jártuk körül, hogy a válaszadó általában mennyire tartja fontosnak egyes vallási szertartások (keresztelő, egyházi esküvő, egyházi temetés) igénybevételét. Ez utóbbi kérdésfajta elsősorban nem is a vallásosság, hanem egyfajta individualizmus mérőszáma kíván lenni. Az individualizálódás ugyanis felfogható a hagyományos közösségi kötődések alóli feloldódásként, ennyiben tehát nagyon lényeges, vajon mekkora azon csoportok aránya, amelyek egyáltalán nem érzik fontosnak a részvételt olyan hagyományos közösségi szertartásokban, mint a fent említettek.

A két, vallásosságra vonatkozó kérdés esetében a válaszok a következőképpen oszlottak meg:

	%
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	16,4
Vallásos vagyok a magam módján	54,4
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e	5,0
Nem vagyok vallásos	23,1
Nem kíván válaszolni	1,1
Összesen	100,0
N	16 394
Istenhívő	42,5
Hisz valamilyen felső hatalomban	14,4
Nem foglalkozik ilyen kérdésekkel	35,7
Ateista	5,2
Egyéb / nem kíván válaszolni	2,2
Összesen	100,0
N	16 394

Mint látható, a vallási kérdések meglehetősen megosztják a mai magyar társadalmat. Napjainkban kisebbséget alkotnak azok, akik nemcsak vallásosnak vallják magukat, hanem - önbevallásuk alapján - az egyház tanítását is követik (16%), ugyanakkor szintén elég alacsony azon csoport aránya, akik magukat nem tartják vallásosnak (23 %), az ateista jelzőt, pedig alig 5% vállalja. Összességében megállapítható, hogy a társadalom –nem jelentős, de – többsége vagy a maga módján, vagy az egyház tanítása szerint vallásos (71%), illetve hisz Istenben vagy valamilyen felsőbb hatalomban (43+14, összesen 57%).

A válaszok összefüggést mutatnak a válaszadó életkorával. Az idősebbek jelentősen nagyobb mértékben vallották magukat vallásosnak, ugyanakkor az összefüggés nem teljesen egyirányú. Az adatokból úgy tűnik, hogy a 18 és 50 év közötti korcsoport meglehetősen egységes – ugyanakkor lényegesen szekularizáltabb mint az idősebbek. Az is megfigyelhető, hogy míg korcsoporttól függetlenül a válaszadók mintegy fele a „maga módján” vallásos, addig a korcsoporttól függően a másik ötven százalék eloszlása jelentősen módosul. Míg a 70 év felettiak mintegy 40%-a követi az egyház tanítását, és 10%-a nem vallásos, addig az 50 év alattiak körében csupán 10% az egyház tanítását követők aránya és 30% körül van a nem vallásosaké. A nemek szerinti összefüggések azt mutatják, hogy a férfiakra alacsonyabb mértékű vallásosság jellemző, mint a nőkre.

A települési hierarchiát vizsgálva úgy tűnik, a főbb választóvonal a községek és a városok között húzódik, a különböző várostípusok között jóval alacsonyabb különbségek figyelhetők meg. Megállapítható, hogy a községi lakosság nagyobb arányban

vallásos, mint a városi. A községi lakosok többsége istenhívő, és több mint 20%-uk követi ez egyház tanítását.

A vallásosság megoszlása iskolai végzettségi kategóriák szerint igen izgalmas képet mutat. Ugyanis az alapvető tendencia ellenére, miszerint az iskolai végzettséggel együtt nő a nem vallásosak (9%-ról 30%-ra), illetve ateisták (1%-ról 11%-ra) aránya, addig az is megfigyelhető, hogy a felsőfokú végzettségűek körében megugrik az egyház tanítás szerint vallásosak aránya is. Míg – ha iskolai végzettség szerint nézzük – a társadalom szakmunkás, illetve maximum érettségivel rendelkező „közepének”, többségének, csupán mintegy 12%-a vallotta magát az egyház tanítását követő vallásos embernek, a végzettség szerinti két szélső pólusban ezen csoport aránya magasabb. A diplomások 19, a nyolc osztállyal rendelkezők 21, a még alacsonyabb végzettségűek 36%-a tartozik ebbe a csoportba.

Az adatok további vizsgálata azt mutatja, hogy noha ez az értelmiségi vallásosság jelentős részben a fiatalabb diplomás korcsoportok megugró vallásosságának köszönhető, nem egyértelműen a legfiatalabb – rendszerváltás után felnőtt – generáció vallásos reneszánszáról van szó. Ugyanis adataink szerint az egyház tanítása szerinti vallásosságnak (illetve az „Istenhívő” önbesorolásnak) az iskolai végzettség szerinti „U” alakú görbéje már a korábbi generációk esetében is megfigyelhető. A fenti kérdéskör további vizsgálatra feltétlenül érdemes, hasonlóan ahhoz a jelenséghez, mely szerint a vallásosság mérőszámai igen nagymértékben függenek a régiótól, megyétől. A két mérőszám főbb változók szerinti eloszlását a *Melléklet 2. táblázata* tartalmazza.

Áttérve a különféle *egyházi szertartások* támogatottságára, megállapítható, hogy a kép itt sem egységes, de itt a szertartások intézményeket támogatók többsége azért biztosabbnak tekinthető. Általában a vallási szertartások támogatottsága nagyobb, mint a vallásos lakosság aránya. A két pólust kiemelve: míg a válaszadók 55%-a nagyon fontosnak tartja az egyházi temetést, 49% az egyházi keresztelőt (vagy ennek megfelelő szertartást), 40% pedig az egyházi esküvőt, addig egyáltalán nem fontosnak „csupán” 18% tartja az egyházi esküvőt, 14% a keresztelőt, és 13% az egyházi temetést.

Érdekes megfigyelni, hogy a maguk módján vallásosak (tehát nem az egyház tanítását követők) többsége mindhárom egyházi szertartást nagyon fontosnak tartja, a szertartásokat teljesen szükségtelennek tartók még a nem vallásos önbesorolású válaszadók között sincsenek többségben.

Az adatok azt mutatják, hogy hasonlóan a vallásosság mérőszámaihoz az idősebbek, a nők lényegesebbnek érzik az egyházi keresztelőt, esküvőt, temetést. Szintén igaz itt is az a korlátozás, hogy az 50 év alatti korcsoportok ebből a szempontból is meglehetősen homogének, az egyházi szertartások támogatottsága 50 éves kor felett kezd el jelentősen növekedni.

A települési hierarchia szerinti vizsgálat érdekesebb képet mutat, ugyanis itt csak az egyházi temetés esetén figyelhető meg az, ami vallásosság mérőszámainál, vagyis hogy valójában egy választóvonal található: a községek és a városok között. Az egyházi keresztelő és az egyházi esküvő támogatottsága azonban még nem egységes a különféle méretű városok esetén; megfigyelhető, hogy a budapesti átlagok eltérnek a megyei jogú és egyéb városok értékeitől. Például míg a községekben élők 60%-a tartja nagyon fontosnak az egyházi keresztelőt, a Budapesten kívüli városokban ez az arány 45%, Budapesten 40%. Az egyházi esküvő esetén 49, 37, 32% ez az arány.

A válaszadók iskolai végzettségét vizsgálva az egyházi szertartások támogatottságában nem leljük nyomát annak az értelmiségi vallásos reneszánsznak, amelyről a vallásosság mérőszámai tanúskodtak. Vagyis a keresztelő, egyházi esküvő és egyházi temetés esetén egyszerű lineáris összefüggés figyelhető meg – az iskolázottság növekedésével átlagosan csekélyebb mértékben tartják az emberek fontosnak ezeket.

9.3. Szubjektív életkörülmények, státuszfeszültség

Mint a bevezetőben említettük, törekedtünk arra, hogy a kérdezett szubjektív életkörülményeit több oldalról is körbejárjuk. Az elégedettség mellett a szubjektív életkörülményekről átfogó és jellemző képet adhat egy másik módszer is, amely három összekapcsolt kérdésből áll.

Először az elégedettség-kérdéseknél már ismert 11 fokú „létra” segítségével arra kértük a válaszadókat, mondják meg, a létra melyik fokára helyeznék általános életkörülményeiket, ha a 10-es az elképzelhető legjobb, a 0 pedig a legrosszabb életkörülményeket jelenti. Megkérdeztük ezután azt is, hogy a kérdezett saját véleménye szerinte „milyen életkörülményeket érdemelne”, majd azt, hogy mire számít, „milyenek lesznek az életkörülményei öt év múlva”. Az ezekre a kérdésekre kapott válaszok nemcsak önmagukban lehetnek érdekesek, hanem ezekből a kérdésekből képezhető két – tapasztalataink szerint jó magyarázó erővel rendelkező – szubjektív mérőszám.

Az úgynevezett „észlelt státuszfeszültség” nem más, mint a válaszadó által megérdemeltnek tartott és a jelenlegi életkörülmények különbsége, így tehát ennek a mutatónak az értékét mind az észlelt társadalmi helyzet, mind az igények szintje befolyásolja. Ha az észlelt státuszfeszültség magas, az azt jelezheti, hogy a válaszadó személyes helyzetével igen nagy mértékben elégedetlen, úgy ítéli meg, saját jelenlegi helyzete sokkal rosszabb egy elképzelt „igazságos” társadalomban betöltött helyzeténél. A másik képzett mutató a személyes jövő várt és a jelen érzékelt értékeinek különbségéből adó-

dik. Ez a mutató a jövőbeli „vára­ko­zások” mérésére alkalmas, pontosabban a személyes élet­kör­ül­mé­nyek jövőbeli változásába vetett *optimizmus*, vagy *pesszimizmus* mérőszá­maként használható.

Az első kérdésre (jelenlegi élet­kör­ül­mé­nyek) kapott válaszok átlagos értéke 5,9; a leggyakoribb válasz az 5-ös volt. A megérdemelt élet­kör­ül­mé­nyekre vonatkozó kér­désnél a válaszadók átlagosan 8,5-es élet­kör­ül­mé­nyeket éreztek jogosnak önmaguk számára, 37%-uk pedig egyenesen a legfelső fokozatba sorolta volna magát. Átlagában a jövőbeli élet­kör­ül­mé­nyeiket a jelenbélénél jobbnak, de a megérdemelt­nél rosszabbnak becsülték a válaszadók, az átlagos érték itt 6,4 volt, a leggyakoribb pedig a 8. Itt azon­ban fontos megjegyezni, hogy a válaszadók mintegy tizede (11,5%), nem vállalkozott arra, hogy megbecsülje jövőbeli élet­kör­ül­mé­nyeit. (Ez az arány a másik két esetben 2% alatt volt). Ezen személyeknél így a képzett mutatókat sem tudtuk kiszámolni.

Az észlelt státusz­feszültség átlagos értéke így 2,6 (a leggyakoribb érték a 2), míg a jövőbeli vára­ko­zások mértékét mutató jelzőszám a mérsékelt optimizmusról tanús­ko­dó 0,6 (leggyakoribb érték a 0). Teljesen érthető módon elhanyagolhatóan alacsony (0,6%) azok aránya, akik nemhogy státusz­feszültséget nem éreznek, de úgy érzik, jelen­legi helyzetük jobb, mint amelyet megérdemelnének. Az azonban már elgondolkoztató, hogy csupán a válaszadók 14%-a érezte magát a „megfelelő helyen”, vagyis olyan élet­kör­ül­mé­nyek között, amelyeket megérdemel magának. Így a társadalom túlnyomó többsége elégedetlennek tűnik élet­kör­ül­mé­nyeivel. A másik képzett mutató a jövőbeli vára­ko­zásokat mérte fel. Az adatok azt mutatják, hogy az optimisták aránya valamelyest meghaladja a pesszimizistákét. Míg az emberek mintegy 21%-a vélekedik úgy, hogy a jövőben életszínvonala rosszabb lesz mint jelenleg, addig 33% azok aránya, akik nem számítanak helyzetük változására. A relatív többség (46%) azonban úgy vélekedik, a jövőben élet­kör­ül­mé­nyei jobbak lesznek mint jelenleg.

A három kérdésre és a két belőlük képzett mutatóra kapott átlagos értékeket tár­sadalmi nagycsoportonként lebontva tartalmazza a *Mellékletben* található 3. táblázat, a következőkben csupán néhány érdekességet emelünk ki az eredmények közül. A *női* válaszadók megérdemelt és jelenlegi élet­kör­ül­mé­nyeiket átlagosan magasabbra értéke­lik, mint a férfiak, viszont a jövőjüket sötétebbnek látják. Így tehát a nők és a férfiak átlagosan hasonló mértékű státusz­feszültséget éreznek, de a férfiak nagyobb vára­ko­zásokkal néznek a jövőbe.

Hasonlóan az életszínvonallal való elégedettséghez „U” alakú viszonyt figyelhe­tünk meg a jelenlegi észlelt élet­kör­ül­mé­nyek és a válaszadó *korcsoportjának* összefüggését vizsgálva. Tehát jelenlegi élet­kör­ül­mé­nyeiket legalacsonyabb szintre a középkorúak teszik. A megérdemelt élet­kör­ül­mé­nyek és a várt jövő esetén az életkorral párhuzamos csökkenés­ről számolhatunk be - vagyis az idősebbek átlagosan kevesebbet tartanak megérdemeltnek

maguk számára, de még kevesebbet remélnék a jövőtől. Az eddigiekből következik, hogy a legerősebb státuszfeszültséget a középkorúak élik át, míg a várakozások az életkorral párhuzamosan csökkennek. Ez utóbbi olyan nagy mértékű, hogy elmondható: a 60 év feletti átlagosan már a jövőben életkörülményeik romlásával számolnak.

Az iskolai végzettséggel illetve a jövedelemmel (ekvivalens háztartási jövedelem) való összevetés hasonló eredményeket mutat: Az iskolázottság és a jövedelmi helyzet változásával, javulásával párhuzamosan értékelik a válaszadók átlagosan egyre magasabbra jelenlegi életkörülményeiket. Csakhogy az is megfigyelhető, hogy nemcsak az észlelt, hanem a „megérdemelt” életkörülmények is növekednek az iskolai végzettséggel és a jövedelmi helyzettel párhuzamosan. Ez a két növekedés azonban nem egyenlő mértékű. A felsőfokú végzettségűek, illetve a felső jövedelmi ötdbe tartozók igény szintje átlagosan nem magasabb annyival, mint amennyivel jobbnak értékelik jelenlegi életkörülményeiket az átlagosnál. Így lehetséges, hogy a magasán iskolázottak, illetve magas jövedelműek átlag alatti státuszfeszültséget élnek meg.

Az aktivitási státuszt tekintve megfigyelhető, hogy a munkanélküliek számolnak be a legnagyobb megélt státuszfeszültségről, ugyanakkor átlagosan leginkább ők reménykednek abban, hogy helyzetük a jövőben jobb lesz a jelenleginél. A jövőben a legjobb életkörülményeket a tanulók, diákok, a gyese, gyeden, gyeten lévők, illetve az önállóak remélnék maguknak, a másik póluson ebből a szempontból a rokkantnyugdíjasok vannak.

9.4. Összefoglalás

Megállapítható, hogy az értékekre és attitűdökre vonatkozó kérdések megfelelően ”működtek”. A kapott eredmények elsődleges vizsgálata azt mutatta, hogy a mai magyar társadalom főbb csoportjai, rétegei nemcsak „objektív” élethelyzetükben, hanem az elégedettség különféle dimenzióit, a vallásosságot és az egyes válaszadók észlelt szubjektív életkörülményeit tekintve is eltértek egymástól. Az objektív élethelyzetek és a szubjektív jellemzők között azonban igen sok esetben nem egyszerű lineáris kapcsolatot, hanem összetettebb viszonyt lehet megfigyelni.

Melléklet

1. táblázat

A különböző területeken érzett átlagos elégedettség az egyes társadalmi csoportokban (0: nagyon elégedetlen, 10: nagyon elégedett; – 100 alatti elemszám)

	Munka	Pár-	Életszín-	Lakás/ház	Egészségi	Élete eddigi	Jövőbeli
--	-------	------	-----------	-----------	-----------	--------------	----------

		kapcsolat	vonat		állapot	alakulása	kilátások
Nem							
férfi	7,15	8,90	5,66	6,99	7,23	6,48	6,36
nő	7,46	8,51	5,73	7,18	6,86	6,57	6,30
Korcsoport							
18–29	7,14	8,94	6,30	6,93	8,57	6,95	7,32
30–39	7,28	8,67	5,79	6,70	7,87	6,60	6,70
40–49	7,29	8,48	5,27	6,93	6,84	6,29	6,02
50–59	7,44	8,62	5,32	7,27	5,99	6,25	5,70
60–69	8,01	8,91	5,53	7,55	5,70	6,41	5,61
70–75	–	9,08	5,84	7,81	5,19	6,46	5,61
Településtípus							
főváros	7,26	8,58	5,64	6,83	7,26	6,50	6,40
megyei jogú város	7,30	8,65	5,63	7,06	7,07	6,50	6,37
egyéb város	7,36	8,75	5,77	7,20	7,09	6,55	6,31
község	7,25	8,76	5,71	7,15	6,86	6,54	6,29
Iskolai végzettség							
8 osztálynál kevesebb	–	8,63	5,33	6,87	5,14	5,88	5,25
8 osztály	7,03	8,67	5,32	6,90	6,36	6,18	5,86
szakmunkásképző	7,11	8,77	5,41	6,97	7,15	6,37	6,25
érettségi	7,28	8,62	5,94	7,22	7,51	6,74	6,59
főiskola, egyetem	7,80	8,81	6,48	7,41	7,63	7,19	7,07
Jövedelmi helyzet							
legalacsonyabb ötöd	6,74	8,54	4,85	6,42	6,70	5,90	5,68
2. ötöd	7,06	8,65	5,24	6,98	6,53	6,20	5,89
3. ötöd	7,22	8,70	5,70	7,25	6,78	6,53	6,23
4. ötöd	7,27	8,79	5,88	7,28	7,17	6,74	6,51
legmagasabb ötöd	7,66	8,79	6,61	7,50	7,67	7,17	7,13
Gazdasági aktivitás							
alkalmazott	7,23	8,69	5,74	6,97	7,82	6,63	6,64
önálló	7,54	8,67	6,46	7,33	7,74	6,94	6,97
öregségi/özvegyi nyugdíjas	8,10	8,91	5,64	7,64	5,74	6,48	5,69
rokkantnyugdíjas	–	8,53	4,82	6,83	3,96	5,52	4,89
gyes, gyed, gyet	–	8,80	6,13	6,62	8,29	7,24	7,21
munkanélküli	–	8,38	4,70	6,20	7,62	5,68	5,87
tanuló, diák	–	–	7,02	7,47	8,68	7,56	7,74
háztartásbeli	–	8,62	5,77	7,00	6,58	6,59	6,23
egyéb inaktív	–	8,53	4,71	6,42	6,51	5,81	5,70
Átlag	7,29	8,71	5,70	7,09	7,04	6,53	6,33

2. táblázat

A vallásosság módozatai a különböző társadalmi csoportokban (%)¹

	Vallásos		Nem tudja, hogy vallásos-e	Nem vallásos	Isten-hívő	Hisz valamilyen felsőbb hatalomban	Nem foglalkozik ilyen kérdésekkel	Ateista
	az egyház tanítása szerint	a maga módján						
Nem								
férfi	12,8	51,8	5,7	28,5	35,6	13,2	42,3	6,7
nő	19,7	56,8	4,4	18,2	48,8	15,5	29,8	3,8
Korcsoport								
18–29	10,9	48,9	7,6	31,1	35,8	15,8	39,9	5,9
30–39	11,8	53,6	6,1	27,8	37,5	16,3	37,8	5,4
40–49	11,5	55,9	5,5	26,2	36,0	14,7	41,1	6,3
50–59	16,4	60,5	3,1	18,7	44,9	12,7	35,3	5,2
60–69	27,8	58,6	2,5	10,3	56,5	12,8	26,2	3,0
70–75	40,9	47,8	1,3	9,6	65,7	11,1	19,5	2,9
Településtípus								
főváros	13,8	47,4	6,2	30,2	34,8	16,4	35,8	8,8
megyei jogú város	14,1	53,7	5,1	25,8	40,6	15,9	33,9	6,9
egyéb város	14,4	52,6	5,2	27,1	37,3	14,1	41,3	5,5
község	20,7	59,8	4,2	14,8	51,6	12,7	32,6	2,1
Iskolai végzettség								
8 osztálynál kevesebb	35,8	51,7	3,5	8,6	64,3	10,1	24,6	0,6
8 osztály	20,9	57,7	4,6	16,1	47,9	13,0	36,0	2,0
szakmunkásképző	11,8	58,3	5,4	23,8	38,9	12,5	43,1	3,8
érettségi	12,5	53,6	5,4	27,1	38,3	16,8	35,0	7,1
főiskola, egyetem	18,8	44,2	4,4	30,4	40,8	16,9	27,3	11,0
Jövedelmi helyzet								
legalacsonyabb ötöd	15,8	57,8	5,6	20,3	44,3	13,4	37,8	3,2
2. ötöd	20,7	56,9	3,7	18,2	48,2	13,1	34,6	2,7
3. ötöd	18,0	56,3	4,6	20,2	45,8	13,5	34,9	4,3
4. ötöd	15,4	54,8	5,1	23,8	41,6	14,8	36,4	5,3
legmagasabb ötöd	14,3	49,3	5,3	30,0	37,1	16,8	34,7	9,1
Gazdasági aktivitás								
alkalmazott	11,3	52,5	6,1	29,0	35,5	14,8	40,5	6,5
önálló	11,4	55,4	5,4	26,4	36,4	14,8	38,0	8,0
öregségi/özvegyi nyugdíjas	29,6	56,2	2,0	11,3	57,6	12,6	25,4	3,1
rokkantnyugdíjas	17,7	61,2	3,9	16,5	47,4	13,7	34,2	3,2
gyes, gyed, gyet	15,2	57,1	6,2	20,5	48,3	14,0	32,9	2,3
munkanélküli	11,6	55,1	5,0	27,6	37,7	13,7	42,4	5,1
tanuló, diák	13,3	47,0	7,9	30,1	37,6	19,2	33,6	6,6
háztartásbeli	22,5	58,3	5,1	13,4	52,7	13,0	31,0	2,5
egyéb inaktív	15,7	56,2	5,1	21,8	39,8	16,0	39,3	2,9
Átlag	16,4	54,4	5,0	23,1	42,5	14,4	35,7	5,2

¹ Az oszlopsorok összege nem tesz ki minden esetben 100 %-ot a válaszmegtagadások miatt.

3. táblázat

Szubjektív életkörülmények, státuszfeszültség, várankozások átlagos nagysága társadalmi csoportok szerint

	Az életkörülmények szintje				
	jelenbeli	„megérdemelt”-nek tekintett	várakozás öt év múlva	státuszfeszültség	„várakozások”
Nem					
férfi	5,81	8,46	6,48	2,65	0,66
nő	5,92	8,55	6,41	2,63	0,47
Korcsoport					
18–29	6,39	8,79	7,61	2,40	1,21
30–39	5,98	8,71	6,96	2,74	0,96
40–49	5,53	8,41	6,09	2,87	0,53
50–59	5,51	8,30	5,62	2,79	0,09
60–69	5,71	8,28	5,52	2,56	–0,19
70–75	5,90	8,22	5,66	2,32	–0,24
Településtípus					
főváros	5,82	8,55	6,57	2,73	0,69
megyei jogú város	5,83	8,48	6,46	2,65	0,63
egyéb város	5,89	8,55	6,38	2,66	0,48
község	5,90	8,47	6,42	2,57	0,51
Iskolai végzettség					
8 osztálynál kevesebb	5,35	7,97	5,28	2,63	–0,01
8 osztály	5,52	8,27	5,89	2,76	0,35
szakmunkásképző	5,66	8,54	6,35	2,87	0,68
érettségi	6,08	8,63	6,76	2,55	0,68
főiskola, egyetem	6,58	8,78	7,19	2,18	0,59
Jövedelmi helyzet					
legalacsonyabb ötöd	5,09	8,22	5,79	3,13	0,70
2. ötöd	5,49	8,36	5,97	2,87	0,46
3. ötöd	5,85	8,49	6,28	2,65	0,43
4. ötöd	6,09	8,59	6,64	2,50	0,54
legmagasabb ötöd	6,67	8,76	7,26	2,09	0,58
Gazdasági aktivitás					
alkalmazott	5,98	8,68	6,77	2,70	0,77
önálló	6,40	8,71	7,21	2,31	0,78
öregségi/özvegyi nyugdíjas	5,78	8,29	5,61	2,51	–0,17
rokkantnyugdíjas	5,03	8,05	5,12	3,03	0,12
gyes, gyed, gyet	6,26	8,68	7,33	2,42	1,06
munkanélküli	4,93	8,12	6,18	3,19	1,20
tanuló, diák	6,89	8,82	7,86	1,93	0,97
háztartásbeli	5,83	8,53	6,19	2,68	0,38
egyéb inaktív	5,16	8,17	5,80	3,02	0,68
Átlag	5,87	8,51	6,44	2,64	0,56

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. (Előszót írta: *Monigl István*)
Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték–orientációk a népesedési magatartásban.
3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. *S. Molnár Edit–Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).
10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat–európai tapasztalatok.
11. *Hoóz István*: Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Készítették: *Bies Klára, Hablicsek László*: Területi népességelőreszámítás 1981–2001.
16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)
17. Szerkesztette: *Hablicsek László, Monigl István*: Társadalmi–demográfiai prognózisok. A Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.
18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. *Csernák Józsefné* : A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. Összeállította: *Cseh–Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. *Rátay Csaba–Tusnád Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.
26. *Hablicsek László–Monigl István–Vukovich Gabriella*: A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.
27. *Munkácsy Ferenc–Szentgáli Tamás–Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális–tudati tényezők. A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.
30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc, Monigl István*: A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés.

- A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14–15.
32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terhességek társadalmi–demográfiai vonatkozása.
33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.
- 1988.**
34. Szerkesztette: *Hablicsek Lászlók, Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.
35. *Csernák Józsefné–Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.
- 1989.**
36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.
- 1990.**
37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése Budapest, 1988. június 2.
38. *S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Közvélemény–kutatás népesedési kérdésekről – 1989.
- 1991.**
39. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.
40. *Joubert Kálmán–Gárdos Éva*: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)
41. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Sokgyermekes családok.
- 1992.**
42. *Hablicsek László*: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.
43. *Fóti János–Illés Sándor*: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.
44. *Falussy Béla–Miltényi Károly–Móritz Pálné–Paksy András*: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.
45. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény–kutatás főbb eredményeiről.
46. *Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.
- 1993.**
47. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)
48. *Szukicsné Serfőző Klára*: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.

49. *Tóth Pál Péter*: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.
- 1994.**
50. *Illés Sándor*: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91–ben?
51. *Szukicsné Serfőző Klára*: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.
52. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűd-jei négy európai országban.
53. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.
- 1995.**
54. *Hablicsek László*: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép–Kelet–Európában.
55. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.
- 1996.**
56. *Szűcs Zoltán*: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.
57. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban
58. *Illés Sándor–Hablicsek László*: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.
59. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.
- 1997.**
60. *Daróczi Etelka*: A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.
- 1998.**
61. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László*: Házasságon kívüli szülések.

2000.

62. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre*: Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.
63. *Illés Sándor*: Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.
64. *Daróczi Etelka–Spéder Zsolt (szerk.)*: A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon.
65. *Melegh Attila*: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.

2001.

66. *Gödri Irén*: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.
67. *Tárkányi Ákos*: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.
68. *Hablicsek László*: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.
69. *Spéder Zsolt–Monostori Judit*: Mozaikok a gyermekszegénységről.
70. *Joubert Kálmán–Gyenis Gyula*: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfelettsége I.

2002.

71. *Illés Sándor–Lukács Éva*: Migráció és statisztika.
72. *Tóth Pál Péter–Valkovics Emil*: Népesedési helyzetünk.